

ისე. K $\frac{86368}{2}$

ბიბლიოთეკის სსრ მიტინგიკობათა აკადემია

იასე ცინცაძე

უასილ გავარასა და არსენ
სუსანოვის ცნობები საქართუკელის
შესახებ

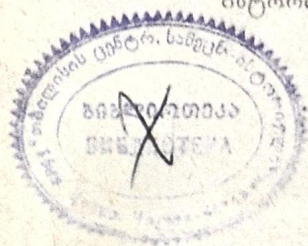
ბაბოშცეპლოზა „მიტინგიკობა“
თბილისი 1965

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს ზმსახვთა არსებულნი უცხოური ფარგონების
კომისია

იხსე. ცინცაძე

უახლესი გავარსისა და არსენ
სუხანოვის ცნობები საქართველოს
შესახებ

(XVII საუკუნის რუსული მასალები საქართველოს
ისტორიისა)

განმომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი 1965

92832
ს.ბ. 86362

მ.ა. 2019. 20916

ნაშრომში მოცემულია მე-17 საუკუნის რუსული ნარატიული ძეგლებიდან ამოკრეფილი ცნობები საქართველოს შესახებ. აქ ქართულ ენაზე პირველად ქვეყნდება რუსი ვაჭრის, ვასილ გაგარასა და, თავის დროისათვის უაღრესად განათლებულ იბერის, არსენ სუხანოვის ჩანაწერები საქართველოში მოგზაურობის შესახებ. ტექსტებს თარგმანიურად წინ უძღვის ხსენებულ ავტორთა ბიოგრაფიული ცნობები კრატეკული მიმონილვით.

ვასილ გუგარას ცნობები საქართველოს შესახებ
XVII ს.

ვასილ იაკობის ძე გაგარას შესახებ ძირითადი ცნობები, მისი მოგზაურობის აღწერილობაშია მოცემული. იგი ქალაქ პლეგენიდან ყოფილა. პლეგენი მდ. ვოლგის მარჯვენა ნაპირას მდებარეობს. მდ. შოხონკას შესართავთან. მაგრამ ვასილ გაგარას დიდხანს ქალ. ყაზანში უცხოვრია. იგი ვაჭარი ყოფილა და საკმაოდ მდიდარი. აღმოსავლურ საქონლით ვაჭრობდა თურმე. ვასილი თავზე ხელაღებული კაცი ყოფილა მოხუცებულობამდე. მისივე ცნობით, გარყვნილ ცხოვრებას ეტანებოდა, ქრისტიანულ წესებს არ იცავდა. ამ „წუმპედან“ ამოსვლას იგი თურმე არ ფიქრობდა დიდხანს. მაგრამ ორმა გარემოებამ ღრმად ჩააფიქრა იგი. მთელი თავისი სიმდიდრე მსახურს, ვინმე გარანკას, გაატანა ხომალდით. დიდძალი საქონელი სპარსეთში გაუგზავნია გასასყიდათ, მაგრამ ქარიშხალს ხომალდი ჩაუძირავს და მისი პატრონი, ვასილ გაგარა, ნელცარიელი დარჩენილა. სწორედ ამ დროს მეუღლეც გარდაცვლია და ამ უბედურებათა მიზეზის ძებნაში, მარტივი დასკვნა გამოუტანია, მე-17 საუკუნის რუსი ადამიანისათვის დამახასიათებელი, ყველაფერი ღვთის მიერ მოვლენილად მიუჩნევია და ცოდვების მონანიება გადაუწყვეტია. გაგარას ქრისტიანულ ცხოვრებისაკენ შემობრუნება დაემთხვა ვაჭრობაში ისევ ბედის გაღიმებას, ვასილს დაკარგული ორმაგად აუნახლაურებია. ამ გარემოებამ ვასილ გაგარა სავსებით დააწმუნა იმაში, რომ მის უბედურებასა და ბედის შემობრუნებაში „ნამღვილად ღვთის ხელი ერია“ და აღთქმა მიუცია ღვთისათვის იერუსალიმში გამგზავრების შესახებ.

იგი 1634 წელს გამგზავრებულა მოსკოვიდან იერუსალიმში. თავისი მსახური გარანკაც თან წაუყვანია. იერუსალიმისაკენ მიმავალი გზები და ამ გზებზე არსებული ქალაქები მას, ვითარცა ვაჭარს, ადრევე უნდა სცოდნოდა, თუმცა ყოველგან იგი ნამყოფი არ ყოფილა. იერუსალიმამდე მას ერთი წელი დაჰყოვნებია. ზოგჯერ ისეთ ქალაქებზე გაუვლია, რომელიც იერუსალიმზე მიმავალ გზიდან საკმაოდ დაშორებული ყოფილა. ზოგიერთი მკვლევარი ამიტომ ფიქრობს, რომ იერუსალიმისაკენ მიმავალი ვასილ გაგარა, მარტო

სულის ცხონებაზე არ ფიქრობდა და გზადაგზა ვაჭრობდა კიდევ სულის ცხონებისათვის ზრუნვა და მასთან ვაჭრობის შეთავსება ხომ ქრისტიანული სარწმუნოების მიერ აკრძალული არ იყო იმ საუკუნეშიაც.

ვასილ გაგარას, იერუსალიმისაკენ მიმავალს, თბილისზე გამოუვლია, აქედან ერევნით, არტან ყარს—არზრუმით, სებასტია, კესარია—ალაბზე და დიმუშკ—სამარიაზე გადაუვლია და „წმინდა მიწამდე“ მიუღწევია. ვასილს ასე აღეთქვა ღვთისათვის, რომ იგი თავის ცოდვებს, აღსარების სახით, აღმოსავლეთის პატრიარქებს გაუზღუდავებდა და ამ გზით მოინანიებდა კიდევ. მაგრამ, როცა ვასილ გაგარა იერუსალიმში მივიდა, თეოფანე, იერუსალიმელი პატრიარქი, ადგილზე არ დახვდა, ამიტომ მხოლოდ სამი დღე დაჰყო იერუსალიმში და შემდეგ ეგვიპტეში გაემგზავრა ალექსანდრიის პატრიარქის სანახევად. ვასილმა ალექსანდრიის პატრიარქი გერასიმე ინახულა, მან გაგარას მიზანდასახულება მოუწონა და ბოლოს მოსკოვის შეფესთან, მიხეილ რომანოვთან, სიგელიც გამოატანა. იმ დროს, თურქეთის ვაბატონების შედეგად, აღმოსავლეთის პატრიარქები ხელმოკლეობას განიცდიდნენ და მდიდარ რუსეთის ხელმწიფისაკენ ხელს სამოწყალოდ ხშირად იშვერდნენ. ისე რომ წერილის გამოგზავნა მოსკოვის შეფესთან, იმდენად გაგარას დამსახურება არ არის, როგორც ეს ზოგიერთ მკვლევარს ჰგონია, რამდენად ჩრდილოეთიდან სამოწყალოს მიღების დიდი სურვილი. გერასიმე პატრიარქის წერილში ვასილ გაგარა ღვთის მოშიშ და სამაგალითო ქრისტიანად არის მოხსენებული. ვასილს ეგვიპტეში ყოფნის დროს რუსი ვინმე, ტყვე ერემია გამოუსყიდია. გერასიმე პატრიარქის სიგელი 1636 წლით არის დათარიღებული.

ეგვიპტეში ყოფნის დროს ვასილ გაგარას თავი შეუწყუხებია და სინას მთაზედაც მისულა. ვასილი არაფერს წერს სინას მთის ქართულ მონასტრის შესახებ, მას არაფერი აქვს ნათქვამი არც იერუსალიმის ქართული მონასტრების შესახებ. ეტყობა ასეთი საკითხები მას არც აინტერესებდა.

ალექსანდრიიდან ვასილ გაგარა ისევ იერუსალიმში მისულა და აქედან მოსკოვისაკენ აუღია გეზი, მაგრამ ამ ხელად თურქეთის ტერიტორიით, მარმალღოს ზღვით, ვლახეთ-ბოლონეთით კიევზე წამოსულა, ხოლო კიევიდან მოსკოვში დაბრუნებულა 1637 წელს. იერუსალიმიდან ახალი მარშრუტით სამშობლოში დაბრუნება, იმ გარემოებით ყოფილა გამოწვეული; რომ თურქეთზე ირანის ლაშქარი მოიწვედა და ვასილი ხიფათს შეიძლებოდა გადაჰყოლოდა. მოსკოვში დაბრუნებული ვასილი, მიხეილ რომანოვს პატივით მიუღია.

საინტერესო ცნობების მოტანისათვის და, სათანადო საბუთით, „მოსკოველ ვაჭრის“ წოდება მიუნიჭებია.

ვასილ გაგარას მოგზაურობის აღწერილობის ორი ვარიანტი დღეს ცნობილი მართალია დიდი არსებითი ხასიათის სხვაობა ამ ვარიანტებში არ არის, მაგრამ სხვაობა მაინც არის და ჩვენ საქიროდ ცვანით ორივე ვარიანტის გარკვეული ნაწილის რუსული ტექსტი და თარგმანი მიგვეწოდებინა ქართველი მეცნიერისათვის მე-17 საუკუნის თბილისის აღწერილობა და სხვა ცნობები საქართველოს შესახებ, არ შეიძლება ქართველი ისტორიკოსებისათვის მნიშვნელობას მოკლებული იყოს. ვასილ გაგარას მოგზაურობის აღწერილობა წინასიტყვაობით გამოსცა ს. დოლოვოვა. იხ. Православный Палестинский Сборник 1891 г., 33-й выпуск; გვ. 178.

ვასილ გაგარას „როგორც ვნახეთ, თავისი სიცოცხლის მეტი ნაწილი მზიარულად გაუტარებია, მას ასეთი ბობოქარი ცნობრებისათვის სახსრებიც ჰქონდა ალბათ და არასოდეს ლიტერატურული მოღვაწეობისათვის მზადება აზრათ არ მოსვლია, იგი ბუნებრივად ნიჭიერი კაცი ყოფილა, მაგრამ ვაჭრისათვის იმ დროს საქირო ცოდნაზე მეტი მას არ უნდა ჰქონდეს შეძენილი. ვასილ გაგარა, როგორც მოგზაურობის აღმწერელი, სუსტია. მას მოგზაურობის დროს არავითარი დღიური ჩანაწერებისათვის თავი არ შეუწყურებია. იგი თავის მოგზაურობის აღწერილობას მხოლოდ მაშინ უნდა ადგენდეს, როცა მოსკოვში დაბრუნდა. ამას გვიჩვენებს მის აღწერილობაში არა ერთხელ აღნიშნული სიტყვა „запаметовал“. ის ქალაქის სახელებსაც მეხსიერებაზე დაყრდნობით არა ერთხელ ურევს, ანდა ისე ამახინჯებს, რომ ვიჭირს აღამიანს ვაგება, რომელ ქალაქზეა საუბარი. ვასილ გაგარას ფანტასტიური ამბები მოუხმუნია და დაუჯერებია, თუმცა მე-17 საუკუნის მორწმუნე ქრისტიან მოქალაქისათვის ლეგენდების სინამდვილეთ აღიარება, არც ისე იშვიათი მოვლენაა საერთოდ. ვაგარას ნახულისა და ვაგონილის აღწერა არ ეხერხება, მას საამისო პრაქტიკაც წინათ არ უნდა ჰქონოდა. ვაგარა მაინც ცნობისმოყვარე აღამიანი ყოფილა, რომ ადგილობრივ ამბებს და ამა თუ იმ ქვეყნის ღირსშესანიშნაობათა ისტორიას ძიობდა და კითხულობდა. ამიტომ არის, რომ ვაგარას ცნობები თბილისისა და საქართველოს შესახებ უმნიშვნელო არ არის საქართველოს ისტორიისათვის. ვაგარას მოსკოვში დაბრუნებისას სხვების რჩევით უნდა ჰქონდეს თავისი აღწერილობა გაკეთებული. მას რომ მოგზაურობის აღწერა იმ თავითვე განზრახული ჰქონოდა, დღიური ჩანაწერები უნდა ეკეთებინა. ასეთი ჩანაწერები მას ვაზაზე

არ უკეთებია და ამიტომ არის მისი აღწერილობა მცირე. მას საკუთარი ხელით აქვს თავისი მოგზაურობის აღწერილობა სხვადასხვა ვარიანტით დაწერილი. ვარიანტები ერთი მეორეს ავსებენ. მასალა თბილისის ციხე-სიმაგრეების აღწერილობისათვის უცხოეთიდან მოსულ ადამიანს ადვილად არ შეეძლო თბილისში მიეღო. წყლის საიდუმლო გვირახისა და ციხე-გალავნის თბილისის დათვალიერება, ან სიტყვიერი თხრობა იმ დროს მარტივად გასაკეთებელი საქმე არ იყო, მაგრამ ალბათ ვასილ გაგარას წარმოშობამ მისი თბილისელი მასპინძელი ისე დაამშვიდა, რომ ციხის გალავნისა და ბურჯების აღნაგობის შესახებ ინფორმაცია არ დაამაძლია. გაგარა თბილისში როგორც მეგობარი ქვეყნის წარმომადგენელი ისე უნდა მიეღოთ. არ ჩანს, რამდენ ხანს დაჰყო მან საქართველოში. არც ის ვიცით დანამდვილებით, იყო თუ არა ის დასავლეთ საქართველოში, თუ თბილის-მცხეთის დათვალიერების შემდეგ პირდაპირ ერევანში გაემგზავრა. გაგარა რომ დასავლეთ საქართველოში მოგზაურობის შესახებ არაფერს არ წერს, ეს სრულიადაც იმას არ უნდა ნიშნავდეს, რომ ის იმერეთში არ გადასულიყო. თავის მოგზაურობის აღწერილობის ერთ ვარიანტში გაგარა სრულიად არაფერს წერს, რა გზით მოვიდა საქართველოში, მეორეში კი აღნიშნული აქვს, რომ ყაზან-ასტრახანით წავედი საქართველოშიო, მაგრამ ასტრახანიდან რა გზით მოვიდა იგი თბილისში ერთი სიტყვაც არ აქვს ნათქვამი. გაგარა შემახადან თბილისში მომავალ ქარაევანს მოჰყვებოდა ალბათ. იმ დროს ქარაევანთან ერთად მოგზაურობა ყველაზე უფრო საიმედო იყო დანიშნულ ადგილზე მისაღწევად. ვასილ გაგარა, სრულიად მართებულად, განცვიფრებაში მოუყვანია მცხეთის ტაძარს (სვეტიცხოველს). ამ იშვიათი ხუროთმოძღვრების ძეგლით აღტაცებული გაგარა წერს: „... а храм в нем величюден устроен, аспидной, разной аспид цветов; нигде такова бо-жия милосердия строения не видал такова чюдна“. ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლებით აღტაცება დამახასიათებელია მე-17 საუკუნის საქართველოში რუსეთიდან გამოგზავნილ დიპლომატებისათვისაც. ნიკიფორე ტოლოჩანოვს თავის საანგარიშო მოხსენებაში ნიკორწმინდის ტაძრის შესახებ აღნიშნული აქვს: „А церковь каменная, большая, делом пречюдна“. ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის შესახებ წერს: „Да в том же большом городе в Кутаи-

სი სობორნაი ცერკოვი კამენაია, სოორუჟენა პრეტოლიმი ობრა-
ზომ¹.

გაგარასათვის „გრუზინსკაია ზემლია“ შემკრებლობითი ცნუ-
ბაა, როგორც მისი მოგზაურობის აღწერილობიდან ჩანს, მას კარ-
გად ესმის, რომ იმერეთი (ბაშიაჩუკების ქვეყანა) და სადადიანო
საქართველოს ნაწილებია და პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის
შედგად არის ცალკე ერთეულებად ქცეული. გაგარას აღწერილო-
ბაში „ვითარცა ვაჭრის თვალთ ნახულის ანარეკლში, როგორღაც
უფრო მეტად უნდა ასახულიყო ნახული ქვეყნის სიმდიდრეები, ბაზ-
რები და საქონელი, მაგრამ სინამდვილეში ეს ასე არ არის და ამი-
ტომ ეთვლით უფრო მართებულად, რომ გაგარამ თავისი მოგზაუ-
რობა, მოსკოვში ჩამოსვლის შემდეგ, სხვისი მითითებით აღწერა,
ხოლო ამ მითითებაში კი აღწერილობის ქარგა განსაზღვრული უნ-
და ყოფილიყო“.

¹ М. А. Подиевков, Посольство Толочанова и Иевлева в Имер-
етию, гл. 124—125.

ЖИТИЕ И ХОЖДЕНИЕ В ИЕРУСАЛИМ И ЕГИПЕТ

КАЗАНЦА ВАСИЛИЯ ЯКОВЛЕВА ГАГАРЫ.

Лета 7142. О походе Василия, как странника, житием казанца, родом плесенина, прозвищем Гагара, како ходил во Иерусалим и во Египет и во Царьград и како святым местом поклонился во Иерусалиме и во Египте и целова их честие, и пакы возвратихся во царствующий град Москву, и на Москве за сие дело его велию честь получил от великого государя царя: учинен бысть гостем.

Некто был победоносец, беды и напасти многие на него приходили, и пожары, и поклеты всякия, зовомый именем Василий, странник, родом плесенин, житием казанец бых, прозвищем Гагара. И жих от юности своея житие свое блудно и скверно препроводил, аки свинья в кале греховне пре-бых, блуд творяше беспрестанно: не имех бо ни среды, ни пятка, ни торжественного божия праздника; многажды впа-даше в блуд и бываше с мужеским полом и з женским, с рус-ским же и бусурманским и скоты многими прегрешних блу-дом. И того моего скверного и блудного жития было 40 лет, до древности лет живота своего. Потом же на мя наведе гос-подь наш Иисус Христос те многие скорби и печали и беды и напасти. Потом же отпусти на корабли за море человека своего Гаранку в Персицкую землю, и что были имения мое-го многогрешного раба и то все потонуло на мори судом божним. Да в то же время у меня многогрешного жена пре-ставися, и я обещахся в печали своей во Иерусалим ити по-молитися и у господня гроба приложитися, и во Иердане ис-купатися, и многим патриархом преческим о гресех своих блудных и скверных покаятися, и потом от них принять бла-гословение. И как я обещахся ити во Иерусалим, и по обету моему бог мне невидимо почал давати богатство: единым го-

¹ Գաղարի անուանեալ շահնակ «Православный Палестинский сбор-ник»-տրեթ. հոգ. 33, 1891, հ. 1—5.

дом и со вторицею против того погибшего, что на море божним судом погибе, нажил. И потом поиде во Иерусалим. Шел на Грузинскую землю, на город Тефлис. А в Тефлисе 4 города, а стоят на двое, а промеж их идет река, не мерзнет ни зимою ни летом, зовомая Кура, а прошла сквозь гору каменную. А кои грады по той стороне Куры реки, и един град стоит на высокой горе, велми высокоей и каменней; нельзя тех градов поткопом взяти; круг того града обведен ров щедлан, камен той горы просечинан, а глубина ему 7 сажен, и вода в него идет из горячих колодезев, а божним созданием тех горячих колодезев есть за 60. И над теми колодезями учинены полаты велми красны, а в тех полатах и в тех горячих колодезях мыются за бани место христиане и бусурманы, а трутца кисеями, а не великами, а веников и не знают. Да тут же есть близ тех градов, с приезде реки Куры, град под землею зделан, а делал его Иврейского¹ царя Семиона сын. Да вверх по той же реки Куры, близ Тефлиса 12 поприщ, стоит монастырь, а в нем живет митрополит да архиепископ; а храм в нем велми чуден устроен аспидной, разной аспид цветов; нигде такова божия милосердия строения не видал такова чудна. Да против того монастыря, на другой стороне реки Куры стоит гора велми высока, а на ней храм поставлен древних царей, а памятухов нет. Да близ же той реки Куры есть гора, а на ней просечены 4 окна большие, а жил в той горе людбяд, а ел на всякой день по человеку. Да в той же Грузинской земли есть меж гор щели, а в тех щелях заключены дверми железными цари Гог и Магог, а заключил де их судом божним царь Александр Македонский. Да в той же земл Грузии изобилно пшеницею и ячменем и медом и виноградом. Потом же шел на град Ровяи, а близ того града Ровяи 15 поприщ на ровие месте стоит монастырь армейский, а в нем 3 церкви; в одной в соборной церкви предпочивает Григорей великия Армении. Да от того же града Ровяи 2 днища есть горы Араратские, а на них Ноев ковчег, а мимо тех гор идет река велми быстра, и лето и зиму не мерзнет. И потом поиде на Турскую землю в порубежной город Ардаган, а из Ардагана на Карсун город, а из Карсы на Изрум, а Изрума на Севастию, где умучены 40 мученик...

¹ Ἰβραῖοι Ἰβραῖοι: „иврейского“.

მასილ იაკობის-ში ყაზანელის გაგზავნის ცნობები და მოგზაურობა
იმერულში და მავრიტში

7142 წელი. ვასილის, ყაზანელი მცხოვრების, პლესენში დაბადებულის, ვაგარათ წოდებულის, როგორც მოგზაურის თავგადასავალი, როგორ იმოგზაურა იერუსალიმსა, ეგვიპტესა და კონსტანტინეპოლში, როგორ თაყვანი სცა წმიდა ადგილებს იერუსალიმსა და ეგვიპტეში და დაბრუნდა სამეფო ქალაქ მოსკოვში და მოსკოვში ამისათვის მას დიდი პატივი მიენიჭა დიდი ხელმწიფე—მეფისაგან, მას ეწოდა (მოსკოველი) ვაჭარი.

იყო ვინმე ძლევა მოსილი, მრავალი უბედურებისა და განსაცდელის და ცილისწამების გადამტანი, სახელით ვასილათ წოდებულის, მოგზაური (მწირი), წარმოშობით პლესენელი, ყაზანელი მცხოვრები, ვაგარათ გვარდებული, სიყრმითგან თავისი ცხოვრება მრუშობასა და სისაძაგლეში გაატარა, როგორც ღორმა ნებსა და ცოდვებში მყოფმა. განუწყვეტლივ მრუშობდა არ იცოდა მან არც ოთხშაბათი და არც პარასკევი, არც ღვთის საზეიმო დღესასწაული, მრავალგზის მამაკაცებთან და ქალებთან გარყვნილებაში მყოფი, რუსებთან და მაჰმადიანებთან და პირუტყვებთან მრავალგზის გარყვნილებაში მყოფი. ასეთი ჩემი გარყვნილი და საძაგელი ცხოვრება. 40 წელიწადს გრძელდებოდა; ჩემი ცხოვრების მოხუცებულობამდე. შემდეგ ღმერთმა ჩვენმა, იესო ქრისტემ, მრავალი მწუხარება უბედურება და განსაცდელი მომივლინა. შემდეგ სპარსეთში, ზღვის იქეთ გემით გავისტუმრე ჩემი კაცი გარანკა და, რაც ქონება მქონდა მე მრავალცოდვილს, ყველაფერი ეს ზღვაში ჩაიძირა ღვთის განკარგულებით. ამავე დროს მე ცოდვილს მეუღლეს გარდამეცვალა და მწუხარებაში მყოფმა აღთქმა მივეცი (ღმერთს) სალოცველად და ღვთის საფლავზე თაყვანის საცემლად, მდინარე იორდანეში განბანის და საბერძნეთის პატრიარქებთან ჩემი გარყვნილი და საძაგელი ცოდვების მონანიების და შემდეგ მათგან კურთხევის მისაღებად იერუსალიმში გამგზავრების შესახებ. და როგორც აღთქმა მივეცი იერუსალიმში წასვლაზე, ღმერთმა ჩემი აღთქმისამებრ, უხილავად სიმდიდრის ზოძება დამიწყო. ერთ წელში ზღვაში დაღუპული ქონება ორმაგათ მოვიგე და შემდეგ იერუსალიმში წაველი. წაველი საქართველოს ქვეყნით ქალაქ თბილისზე (ვაველით), თბილისში 4 ციხე-სიმაგრეა, ხოლო ორათ არის გაყოფილი (იქეთ-აქეთ) მათ შო-

რის მდინარე ვადის, იგი არ იყინება. არც ზამთარში და არც ზაფხულში, მას მტკვარი ეწოდება იგი მიმდინარეობს კლდოვან მთაში.

იმ ციხეთაგან, რომელიც მდ. მტკვრის მეორე მხარეზეა, ერთი ციხე მაღალ მთაზეა, ძალიან მაღალსა და კლდოვან მთაზე, ამ ციხეების აღება გვირახების გამოთხრით არ შეიძლება, ამ ციხის გარშემო თხრილია გასწეომოვლებული, მაგრამ იგი ხელით ნაკეთები არ არის, ამ მთის კლდე არის თავისთავად გაჭრილი, მისი სიღრმე 7 საყენი იქნება და მასში წყალი ცხელი ქებიდან (წყარობიდან) მოდის, ღვთის განგებით ეს ცხელი ქები (წყაროები) 60-ზე მეტი იქნება. იმ წყაროებზე ძალიან ლამაზი პალატებია აგებული აქ ამ პალატებში, ცხელ ქებში, აბანოს მაგვართ ბანობენ ქრისტიანები და მაჰმადიანები, ზოლო ტანს იხევენ ქისებით და არა ცოცხებით, ცოცხებით არც იციან. აქვე ახლოს იმ ციხეებთან მდინარე მტკვრის დინების მიმართულებით გვირახია მიწის ქვეშ გაკეთებული, იგი ივერიის მეფის სიმონის შვილს გაუკეთებია. იმავე მდინარე მტკვრის აყოლებით, ზემოთ, თბილისის მახლობლად, 12 სტადიონის მანძილზე, მონასტერი დგას, აქ მიტროპოლიტი და არქიეპისკოპოსი ცხოვრობს; ტაძარი აქ სასწაულებრივ არის აგებული ფიქალი ქვით, სხვადასხვა ფერის ფიქალით; არსად ასეთი, ღვთის მოწყალებით, საოცარი ნაგებობა არ მინახავს. ამ მონასტრის პირდაპირ, მდინარე მტკვრის მეორე მხარეს, ძალიან მაღალი მთა არის. ამ მთაზე ძველი მეფეების ტაძარია აგებული, რომელსაც მახსოვარი არ ჰყავს. იმავე მდინარე მტკვრის მახლობლად მთა არის, ამ მთაზე ოთხი დიდი სარკმელია გამოჭრილი, ამ მთაზე ადამიანის მკამელი ცხოვრობდა, ყოველდღე თითო კაცს შუამდა იგი. იმავე საქართველოს ქვეყანაში მთებს შორის ხერელებია, ზოლო ამ ხერელებში რკინის კარებით ჩამწყვდეულია მეფეები გოგი და შავოგი, ღვთის განგებით ისინი მეფე ალექსანდრე მაკედონელმა დაამწყვდილა. იგივე საქართველოს ქვეყანა მდიდარია ხორბლით, ჭვავით, თაფლით და ყურძნით. შემდეგ მე წავედი ციხე-ქალაქ ერევნით. ამ ციხე-ქალაქ ერევნის მახლობლად 15 სტადიონის დაცილებით, ვაკე ადგილზე, სომხების მონასტერია, შიგ სამი ტაძარია, ერთში, საკრებულო ტაძარში, დიდი სომხეთის გრიგოლი განისვენებს. იმ ქალაქ ერევნიდან ორი დღის სავალზე არარატის მთებია, ამ მთებზე ნოეს კიდობანია, ამ მთებს ჩამოუვლის ძალიან სწრაფი მდინარე, რომელიც ზამთარ-ზაფხულ არ იყინება. შემდეგ თურქეთის ქვეყანაზე წავედი საზღვრის ქალაქ არტაანში. არტაანიდან ციხე-ქალაქ ყარსზე, ყარსიდან არზრუმზე, არზრუმიდან სებასტიაზე, სადაც 40 წამებული აწამეს“...

ХОЖДЕНИЯ В ПОЛЕСТИНСКИХ МЕСТАХ УБОГОГО ВАСИЛИЯ
ПО ПРОЗВИЩУ ГОГАРА¹

Лета 7142-го году, во дни благочестивого и богом венчанного браздодержателя Росийского царства государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси самодержца и его царские державы града Казани некто смиренный и многогрешный в человецех, родом плесенин, жительством в Казани, Василей Яковлев, по прозвищу Гогара, слышах я Василей о Палестинских местах и еже тамо прежде бывших древних святых отец паче числа преумноженно, наипаче же всего, еже господь наш Иисус Христос тамо воплотися от пречистыя девы Мария и многа чюдеса сотворив, и за наша спасение пострада плотию, и воскресе триндневно, и прииде ми грешному мысль, еже ми тамо и помолитися святым местом и во Еросалим животворящему кресту господню и гробу владычню поклонитися и по прочим святым местом походить.

По мале же времени посла человека своего с товаром за море торговати в Персидскую землю, и божиим гневом за мое окаянство на море бусу со всеми товары разбило, и все имение мое потонуло. А се иныя многие беды и напасти приключаша ми ся. В то время и в тех скорбех и напастех аз многогрешный и наипаче учал обещатися, ежеб ми тамо быти во Еросалим у гроба господня и в прочих святых местех помолитися и чтоб скорби своей мало некое утешение приобрести. И абие милость божия последова ми, призре милостивным оком на мое окаянство, яко же рече апостол: иде же умножися грех, тамо преизбыточествова благодать божия. И желаемого надежею не погрешних: и против того моего погибшего имения подал мне бог и со вторицею. И како пошел во Еросалим и како и грады шел и что тамо видех, то и начну сказывати отчасти.

Ис Казани поехал в Сторохан, а из Старохани пошел на Грузинскую землю, на град Тефлиз. Тефлиз же град в державе персидцкогo Шахаббаса, а в нем четыре града каменных стоят на двое, а промеж тех градов идет река, зовома Кура, не мерзнет никогда, а пошла та река Кура сквезе гору каменную; и по обе стране тое реки стоят по два города предиреченныя, подле самой берег и в те грады приведена ис тое реки вода тайниками, а через реку мост делан меж горами нарежу, велми чюден. Да близ того града Тефлиза

¹ ტეფსტი აზოღებულია დასახლებულ ქურონლიდან. 88. 47—50.

есть кладези горячие, а над ними устроены полаты велми красны и в тех полатах мыютцо в бань место и трутца рукавками мухоярными; а бань тех зделано до штидесят и болши. Да близ же того града Тефлиза стоит монастырь, а имя тому монастырю пропаметовал, а живет в нем грузинской митрополит, а храм в монастыре велми прекрасен делан и всякою церковною лепотою украшен, расстояния же имать от града 15 поприщ. Да в той же Грузинской земле Башечютскою и Дадиямскою землею, меж горами высокими снежными, и в непроходимых местах есть щели земные, и в них загнаны дивия звери Гог и Магох, а загнал тех зверей в древнем законе царь Александр Макидонский. И мнози мне о тех зверех поведаша, что де недавно те звери было, тот Гог и Магог, с тех щилей вон выдрался, и дадиянской де царь приходил со всею Грузинскою землею и те щили велел каменцем завалити сверху гор; а кои де были у тех щилей двери железные, и те двери в землю ушли.

А из Грузинской земли пошел на турской город на Ардаган, и от того града день ходу стоит гора Араратцкая, а на ней лежит все снег; а по верху той горы видети стоит Ноев ковчег, а потому его и знать, что концами стоит на двух горах, а промеж тех гор щиль велика, ис тое щили только того ковчега дно видети. понеже у ковчега дно черно, а на ковчеге снег же лежит той на горе. А гора Араратцкая велми высока, и мы до нее шли девять дней, и блиско являецца, а дойти не можно; а кто на нее ни пойдет, и мнози глаголют, что де мало с нея бывают, понеже велми студено на ней, и от тое студени люди помирают. А из Варигана шел на Карсун, а ис Корсы на Ирзум, а из Ырзума шел на Севастию, где мучении быша 40 мученик...».

ვლახაკი ვასილის, გოგარად წოდებულის, კალესტინის აღგილეგვი
მოგაუროვის აღწერილობის ნუსხა

7142 წელს, კეთილმსახურის და ღვთის მიერ გვირგვინ დაღმულის. რუსეთის სამეფოს საღავეთ-მწყობელის, ხელმწიფე მეფის და დიდი მთავრის, სრულიად რუსეთის თვითმყობელის მიხეილ თევდორეს-ძის დღეებში, მისი სახელმწიფოს ციხე-ქალაქის ყაზანის მცხოვრებმა, ვასილ იაკობის ძე გოგარათ წოდებულმა, მრავალ-ცოდვილმა, წარმოშობით პლესენიდან, ვავიგე პალესტინის აღგი-ლების შესახებ და იქაურ ძველ წმიდა მამათა რიცხვ-აღმტებუ-ლებს შესახებ. ყველაზე უფრო მეტად ღმერთის ჩვენის იესო

ქრისტეს შესახებ, რომ იგი, იქ (პალესტინაში), ყოვლად წმიდა უბიწო ქალწულის მარიამისიგან ხორცშესხმულ იქნა და მრავალი სასწაული ქმნა. და ჩვენი ხსნისათვის სხეულით ეწამა და მესამე დღეს აღსდგა, და მე ცოდვილს აზრად მომივიდა, მეც იქ წავსულიყავი და მელოცა წმიდა ადგილებში და იერუსალიმში თაყვანი მეცა ღვთის ცხოველმყოფელ ჯვრისა და მეუფის საფლავისათვის და სხვა წმიდა ადგილები მომეგლო.

მცირე ხნის შემდეგ გავგზავნე ჩემი კაცი საქონლით ზღვის იქეთ. სპარსეთის ქვეყანაში სავაჭროთ, და ღვთის რისხვით, ჩემი წყევლობისათვის ზღვაზე ხომალდი საქონლით (დატვირთული) დაიმსხვრა და მთელი ჩემი ქონება ჩაიძირა და სხვაც მრავალი უბედურება და განსაცდელი შემემთხვა. იმ დროს, იმ მწუხარებასა და განსაცდელში მყოფმა, მე მრავალცოდვილმა უფრო მეტად აღთქმა მივეცი (ღმერთს), რომ იერუსალიმში წავიდოდი ღვთის საფლავს და სხვა წმიდა ადგილებს მიმოვილოცი და მე მწუხარებაში მყოფი მცირე ნუგეშს ვიპოვიდი. და აი კიდევ ღვთის წყალობაც მოჰყვა (ჩემს აღთქმას), მოწყალების თვალთ შეხედა (ღმერთმა) ჩემს წყევლობას, ვითარცა თქვა მოციქულმა: სადაც გამრავლდეს ცოდვა, იქ ჭარბობდეს მადლი ღვთისა. და ჩემი დაკარგული ქონება ღმერთმა ორმაგად დამიბრუნა. როგორ წავედი იერუსალიმში და რა ქალაქები როგორ მოვიარე და იქ რა ვნახე ამის ნაწილობრივ აღწერას ვიწყებ (ქვემოთ).

ყაზანიდან ასტრახანში გავემგზავრე. ასტრახანიდან კი საქართველოზე და თბილისის ციხე-სიმაგრეზე. თბილისის ციხე-ქალაქი სპარსეთის შაჰბასის სახელმწიფოშია. (თბილისში) ოთხი ციხეა, ორი იქეთ, ორი აქეთ, ხოლო ამ ციხეებს შუა მდინარე ვადის, მტკვარი ეწოდება, არასოდეს არ იყინება. ეს მდინარე მტკვარი კლდოვან მთების შუა ვადის და ამ მდინარის ორივე მხარეს ორორი ციხეა ზედ ნაპირებზე გამოკვეთილი. ამ ციხეებში იმავე მდინარიდან წყალია მიყვანილი ფარული გვირაბით, ხოლო მდინარეზე მთებს შორის ხიდია, ძალიან ლამაზი. იმ ციხე-ქალაქ თბილისის მახლობლად ცხელი ქებია და ამ ქებზე პალატებია გამართული, ძალიან ლამაზებია და ამ პალატებში ტანს იბანენ აბანოს მსგავსად, შალის თათმანებით; ასეთი აბანოები სამოცი და მეტი იქნება აგებული. იმ ციხე-ქალაქის, თბილისის, მახლობლად მონასტერი დგას, იმ მონასტრის სახელი დამავიწყდა, იქ საქართველოს მიტროპოლიტი ცხოვრობს. ამ მონასტრის ტაძარი ძალიან ლამაზად გაცეთებულია და სიკეთესი სამკაულებით არის გამშვენიერებული, ციხე-ქალა-

ქიდან 15 სტადიონის მანძილია, და იმავე საქართველოს ქვეყანაში ბაშიაჩუკების (იმერლების ი. ც.) და დადიანის სამფლობელოებში, მაღალ თოვლიან მთებს შორის, გაუფალ ადგილებში მიწის ნაპრალებია და შიგ საოცარი მხეცებია (ან და დევები ი. ც.) შემწყვდეული გოგი და მაგოვი, ხოლო ეს მხეცები იქ ძველი დროის მეფემ, ალექსანდრე მაკედონელმა, შერეკა. ბევრი ამბები მითხრეს ამ მხეცების შესახებ. დიდი ხანი არ არის, რაც ეს მხეცები, გოგი და მაგოვი, იმ ნაპრალებიდან გამოვარდნენ და დადიანი მეფე მთელი საქართველოს ძალებით მოვიდა და ის ნაპრალები მთების მწვერვალებიდან ქვებით ამოქაღეს და ის რკინის კარები, რომელიც იმ ნაპრალებს ჰქონდა, მიწით დაიფარა.

საქართველოდან თურქეთის ქალაქ არტაანზე (უნდა იყოს ერევანზე ი. ც.) წავედი, და ამ ქალაქიდან ერთი დღის სავალზე არარატის მთა დგას, რომელზედაც სულ თოვლი დევს. ამ მთის მწვერვალზე ნოეს კიდობანი მოჩანს, იმ მთებს შუა დიდი ხეობაა და იმ ხეობიდან კიდობანის ძირი შეიძლება დაინახო, იმიტომ, რომ ძირი შავია, ხოლო თვით კიდობანზე თოვლი დევს, იმ მთაზე რომ არის ის თოვლი. ხოლო არარატის მთა ძალიან მაღალია, ჩვენ ცხრა დღე ვიარეთ მთამდე, სანამ მცვიდოდით, მაგრამ ახლო ვეჩვენება. მისვლა კი არ შეიძლება. ვინც არ წავა იმ მთაზე, ყველა ამბობს, რომ ცოტა ბრუნდება (ცოცხალი), რადგანაც ძალიან ცივა ზევით და ამ სიცივისაგან ხალხი კვდება. ხოლო ერევნიდან ყარსზე წავედი, ყარსიდან კი არზრუმზე, ხოლო არზრუმიდან სებასტიაზე, სადაც 40 წამებული აწამეს“...

აწსენ სუსანოვის ცნობები საქართველოს შესახებ
XVII ს.

არსენ სუხანოვის პიროვნებისა და მოღვაწეობის შესახებ მონოგრაფიული გამოკვლევა სერგი ბელოკუროვს ეკუთვნის. აქ დაწვრილებით არის მოთხრობილი და დოკუმენტებით თუ ნარატიული ძეგლებით დამტკიცებული არსენ სუხანოვის ვინაობა და ათეული წლების მანძილზე მისი საქმიანობა.

არსენ სუხანოვი, ვასილ გაგარასავით, შემთხვევითი მოგზაური არ არის, მისი მოგზაურობის აღწერილობაც არ შეიძლება გაგარას მოგზაურობას მიაგავდეს. სუხანოვი მე-17 საუკუნის მოღვაწე განათლებული რუსი არის. გეგმით მოგზაურობს, მას გარკვეულა ამოცანები აქვს და არა მარტო სასულიერო ხელისუფალთა დავალებებს ასრულებს, არამედ საერო ხელისუფალთაც. ამდენად არსენ სუხანოვის ცნობები საქართველოს შესახებ მდიდარია, იგი საგარეო და საშინაო პოლიტიკაში ჩახედული კაცია, მართალია ის ბერად აღკვეცილი მოღვაწეა, მაგრამ მის მახვილ თვალს საერო ცხოვრებიდანაც მრავალი შეუნიშნავს და თანმიმდევრულად აღუწერია.

არსენ სუხანოვის ნათესავობისა და ერისკაცობის პერიოდის შესახებ ძალიან მწირი ცნობებია შემონახული. ვიცით, რომ არსენი 1633 წელს არქიდიაკონი არის, იგი ამ თანამდებობაზე 30—35 წლის უნდა ყოფილიყო, ამაზე ახალგაზრდა კაცს არქიდიაკონობა ალბათ იშვიათად მოუწევდა. ამ ვარაუდით არსენი მე-16 საუკუნის ბოლოს ან მე-17 დასაწყისში უნდა დაბადებულიყო. იგი ტულის გუბერნიის სოფ. სპიცინოდან უნდა იყოს. სერგი ბელოკუროვმა იშვიათი ოსტატობით დაადგინა, რომ არსენ სუხანოვს ბერად აღკვეცამდე ანტონი ერქვა, და იგი გამუდმებით რუსეთში მცხოვრები იყო. ამ უკანასკნელი ფაქტის ხაზგასმა იმისათვის გვჭირდება, რომ მას თავის აღწერილობაში ერთგან შამხალ-ბატონთან საუბარი აქვს დიალოგის სახით აღწერილი. ის 1652 წლის მოგზაურობის აღწერილობაში ერთგან წერს: „შამხალი ესაუბრა თარჯიმანს არსენის შესახებ, სად იყო ის და ახლა სად მივემგზავრებოდი. შამხალმა იკი-

თხა: „დიდი ხანია მოსკოვიდან წამოსული ხარ? არსენმა უბასუხა: ამის წინათ მოსკოვიდან ახალგაზრდა, თხუთმეტი წლის, წამოვედი და შემდეგ ისევ მოსკოვში დავბრუნდი, მას შემდეგ 7 წელიაო“. როგორც ვხედავთ იგი აქ თავს იერუსალიმის მცხოვრებთა ასაღებს. მაგრამ, როგორც ჩანს, ის სიმართლეს არ ამბობს აქ, მას ეშინია უარი არ უფხრან მოსკოვისაკენ გამგზავრების ნებართვაზე. სწორედ ამ წლებში რუსეთსა და სპარსეთს შორის შეხლა-შემოხლას ჰქონდა ადგილი, რუსეთის ვაჭრებს შემახაში გზა შეუკრეს და რუსეთში არ უშვებდნენ. არსენსაც იერუსალიმელობა მოუვონებია. ბელოკუროვმა დაამტკიცა, რომ არსენი რუსეთში იმყოფებოდა იმ წლებში.

არსენ სუხანოვი ბერძნული ენის კარგი მცოდნე ყოფილა. მე-16—მე-17 საუკუნეებში რუსეთიდან საგანგებოდ იგზავნებოდა ახალგაზრდობა ბერძნული ენის შესასწავლად კონსტანტინოპოლში, ათონსა და იერუსალიმში. მაგრამ მე-16 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მაინც მოსკოვში და მოსკოვს გარეთ ზოგიერთ მონასტერში ჩამოსული იყვნენ ბერძენი სასულიერო პირები, რომელნიც ადგილობრივ ასწავლიდნენ, საგანგებოდ ამისათვის მოვლენილ ახალგაზრდებს, ბერძნულ ენას.

1637—1640 წლებში, როცა ვოლკონსკის მეთაურობით კახეთში, თეიმურაზ პირველთან, ელჩობა გამოიგზავნა და მათ შორის სასულიერო პირების ერთი ჯგუფიც იყო ქართული ქრისტიანული ეკლესიის შესამოწმებლად, ამათ შორის არსენ სუხანოვიც ყოფილა. სასულიერო პირთა ამ კომისიას კოსტრომის იპატის სახელობის მონასტრის ილუმენი იოსები მეთაურობდა, მაგრამ, როგორც ახლა გამორკვეულია, კომისიის საქმეებს არსებითად არსენი აწარმოებდა და შთელი მასალა, რომელიც ქართული ეკლესიის ვითარებას შეეხებოდა, არსენ სუხანოვის დაწერილი უნდა იყოს. არსენ სუხანოვი, საქართველოში გამოგზავნილ ელჩობის შემადგენლობაში მყოფი, თითქმის ორი წელი ცხოვრობდა კახეთში და აქაურ ვითარებას ეცნობოდა. ელჩობის შემადგენლობაში მყოფ სუხანოვს თავისი ამოცანა საქართველოში, ასე აქვს ჩამოყალიბებული თავის განცხადებაში:

«...для рассмотрения Иверского царства народа веры, как они веруют и нет ли у них каких прибылых статей иных вер, да будет у них есть что несправливо, и нам велено им о том говорить, чтобы они в том исправились».

როგორც არქიმანდრიტ იოსებისა და არსენ სუხანოვის მიერ შედგენილი საანგარიშო მოხსენებიდან ჩანს, რუსეთის პატრიარქის

კომისიას და მისი წევრების შენიშვნებს კახეთის სამღვდელთაბრძოლვით არავითარი ანგარიში არ გაუწვია. არქივისკოპოსმა ზებედეშვიტმა განუცხადა იოსებ ილიშვიტს, რომ ჩვენ თქვენთან სასაუბროთ თავისუფალი დრო არა გვაქვსო. ხოლო, როცა იოსებ ილიშვიტმა თეიმურაზ მეფეს შესჩივლა, მეფეს განუცხადებია, რომ სალაშქროდ მივდივარ და რომ დავბრუნდები სარწმუნოების და ღვდელთ მსახურების საკითხები მაშინ განვიხილოთო, ისე კი ჩვენში ქრისტიანული სარწმუნოება რუსეთის გაქრისტიანებამდე არსებობდაო¹.

როგორც ცნობილია, ამ დროს რუსეთის ეკლესიის საკუთარი საქმეები არ ჰქონდა მოწესრიგებული, იქ სასტიკი ბრძოლები იწყებოდა დაბალსა და მაღალ სამღვდელთა შორის, პატრიარქმა ნიკონმა თავისი ცეზაროპაპისტული მისწრაფებანი გამოაშკარავა, დაიწყო რუსული ქრისტიანული ლიტერატურის ბერძნულ დედნებთან შეჯერება, ამ ნიადაგზე საეკლესიო განხეთქილებაც წარმოიქმნა რუსეთში. არსენ სუხანოვი ნიკონ პატრიარქს ედგა გვერდით, იგი რუსეთის ეკლესიის მოწინავეთა წრეს ეკუთვნოდა უდავოთ. მაგრამ არსენ სუხანოვისა და მის ანაფორიან კოლეგების მოღვაწეობას კახეთში კვალი არ დაუტოვებია, და თუ ამ მასალაზე მკითხველის ყურადღება მაინც შევაჩერეთ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ხაზი გავგეხვარას აკეთებდა სუხანოვი საქართველოში მე-17 საუკუნის ოცდაათიან წლების მიწურულში და როგორ გაეცნო ის მაშინდელ საქართველოს ერთ ნაწილს.

1649 წელს სუხანოვი, საეკლესიო და საერო ხელისუფლების დავალებით, იერუსალიმში გაემგზავრა. მაშინ რუსეთში მყოფ იერუსალიმის პატრიარქთან პაისისთან ერთად. არსენს საკმაოდ რთული დავალება ჰქონია, მას უნდა შეეკრიბა ცნობები აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ეკლესიების შესახებ, მას უნდა აღეწერა „წმინდა ადგილები“ და ბერძნული საეკლესიო იერარქია. მასვე ევალებოდა რუსეთისათვის საინტერესო პოლიტიკური ხასიათის ინფორმაციის შეკრება და მოსკოვში გადაზავნა. თვით არსენ სუხანოვის ცნობით, იერუსალიმისაკენ გამგზავრების წინ, მას პირადად ესაუბრა და დავალება მისცა რუსეთის მეფემ: «(Царь Алексей) говорит ему своими усты, в Покровском в комнате проведать накрепко про мощи святых великомученицы Екатерины»².

¹ ვოლკონსკის ელჩობის შესახებ იხ. მ. ა. პოლივექტოვის ნაშრომი: „Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений 1615—1640. 1937 წ. ხოლო რუსეთის პატრიარქის სასულიერო კომისიის საქმიანობა შესახებ საქართველოში მასალები იხ. С. Белокуров, Арсений Суханов. I. 1891 г., გვ. 138—164.

² მ. პოლივექტოვის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 18^б.

გამგზავრების წინ სუხანოვს მეფისათვის არზა მიუროთმევი, რომელშიაც სამგზავრო ხარჯებისა და ულუფის მომატებას ითხოვდა. არზაში აღნიშნული იყო: «Иерусалимский путь дале и нужнее грузинского, а без твоего государева жалованья, без подмоги мне на такой дальней путь ехать нельзя».

მეფის განკარგულებით არსენ სუხანოვისათვის ხაზინიდან მიუციათ სხვადასხვა სურსათის გარდა 150 მანეთი, რაც პირველი მსოფლიო ომამდელ 2550 ოქროს მანეთს უდრიდა. წყაროში აღნიშნულია „არსენს მიეცეს იმდენი, რამდენიც საქართველოში 1637 წელს გაგზავნილ ილუმენ იოსებს მიეცაო“.

მოსკოვიდან გამომგზავრებული არსენ სუხანოვი იძულებული გამხდარა გზიდან დაბრუნებულიყო მოსკოვში. ქალაქ იასში ყოფნის დროს, არსენს ერთი ვაჭრისაგან გაუგია, რომ „თვითმარქვია“ („самозванец“) ტიმოშკა ანკუდინოვი უნგრეთის მთებში (კარპატის მთებზეა საუბარი) იპალებოდა. ტიმოშკა თავს ვასილ შუისკის შვილად, ივანე შუისკათ, აცხადებდა. ეტყობოდა, რომ ალექსი რომანოვის დროის რთული კლასიურ წინააღმდეგობით ესარგებლა უნდოდა და, ცრუ დიმიტრის მსგავსად, მოსკოვის ტახტზე წამოსასკუბებლად ემზადებოდა. რუსეთის მთავრობა კარგა ხანია რაც ტიმოშკას ეძებდა და მის დასატუსაღებლად საგანგებო დავალებით ხალხს ვზავნიდა. ტიმოშკას შესახებ მიღებული ინფორმაცია რუსეთის მთავრობისათვის ფრიად საყურადღებოთ მიუჩნევია არსენ სუხანოვს და ბესარაბიიდან მოსკოვში დაბრუნებულა. იერუსალიმის პატრიარქი, არსენის მოსკოვიდან დაბრუნებას დაელოდა. არსენი 1650 წლის იანვარში გამოისტუმრეს მოსკოვიდან. მას ახლა სხვა დავალებაც დააკისრეს. 1649—50 წლებში, როგორც ცნობილია, პოლონეთსა და უკრაინას შორის ბრძოლები მიმდინარეობდა და მოსკოვის საგარეო საქმეთა საგანგოს აინტერესებდა, რით დასრულდა ხმელნიცკისა და პოლონეთის მთავრობის საზავო მოლაპარაკება და როგორი განწყობილება სუფევდა დნებრელ კაზაკობას შორის. არსენ სუხანოვი კიევში მისულა, ყოველივე დაწვრილებით გაუგია, პოლონეთის მეფესთან დადებული საზავო პირობების მუხლები გადაუწერია და მოსკოვის საგარეო საქმეთა საგანგოსათვის გადაუგზავნია.

კიევშივე გაუგია არსენის, რომ ბერძენი ბერები ყალბ დოკუმენტებს ამზადებდნენ, ყალბი ბეჭდებით ბეჭდავდნენ და აღმოსავლეთის პატრიარქების სახელით რუსეთში მიდიოდნენ, რუსეთის

მთავრობას „წმინდა ადგილებისათვის“ შეწირულებას თხოვდნენ და მიღებული შემოწირულებიდან ყოველივეს ითვისებდნენ. რუსეთის წარმოების ნაჩუქარ ხატებს ჰყიდდნენ, ხატები და რუსეთის სტამბის წიგნები უწმინდურათ მიაჩნდათ. წიგნები ათონზე დაუწვავათ. ამას გარდა: «московских и киевлян русских людей ненавидят, а которые и приехали и тех называют собаками»¹.

1650 წლის აპრილში არსენ სუხანოვი პატრიარქ პაისის შეეყარა ვლახეთში, ქალაქ ტერგოვიში. აქ სუხანოვს დიდხანს მოუხდა დარჩენა, რადგანაც პატრიარქი პაისი აქედან წასვლას არ უჩქაროდა, ხოლო არსენის იერუსალიმში უპატრიარქოდ გამგზავრება არ სურდა. არსენის თურმე ხანგრძლივი კამათი გაუმართეს ბერძენმა ბერებმა, ქრისტიანულ სარწმუნოების დოგმატური და საეკლესიო ორგანიზაციული ხასიათის საკითხების გარშემო.

აქ არსენ სუხანოვს ამბავი მიუღია უკრაინის რუსეთთან შეერთების მოძრაობის შესახებ და მაშინვე ჩიგირინოში წასულა ბოგდან ხმელნიცკისთან ამ საქმის გამო მოსალაპარაკებლად. უკრაინისაკენ მოგზაურობის დროს ტიმოშკა ანკუდინოვის უკრაინელ კაზაკებს შორის ცხოვრების შესახებაც ინფორმაცია მიიღო მან და ჩიგირინოში მისვლისას შეპყრობილი ტიმოშკას მოსკოვში გაგზავნა მოითხოვა. კაზაკური ადათით, რაკი მათთან თავშეფარებულ კაცის ვაცემა არ შეიძლებოდა, ტიმოშკას კაზაკებმა უბრძანეს უკრაინის დატოვება და სურვილისამებრ საცხოვრებელი ადგილის ამორჩევა. არსენ სუხანოვმა აქ მოლაპარაკება აწარმოვა ბოგდან ხმელნიცკისთან უკრაინის რუსეთთან შეერთების შესახებ.

ჩიგირინოდან სუხანოვი ისევ მოსკოვში გაემგზავრა და წერილობითი მოხსენებით ბარათი მიართვა საგარეო საქმეთა სეკრეტარს. ამდენად, მხოლოდ 1651 წელს გაემგზავრა არსენ სუხანოვი იერუსალიმისაკენ. ამ ხნის განმავლობაში არსენისა და პაისის ურთიერთობა გამწვავებულა. არსენის გაუგვია, რომ კონსტანტინოპოლის პატრიარქის მკვლევლობაში პატრიარქ პაისის მიუღია მონაწილეობა და ამის შესახებ მოსკოვში ინფორმაცია გაუგზავნია, ისე რომ პატრიარქის ავტორიტეტი საგრძნობლად შეუტყვევია მოსკოვში.

კონსტანტინოპოლში არსენ სუხანოვს დაუთვალეობა ღირსშესანიშნაობანი, განსაკუთრებით ქალაქის ციხე-სიმაგრეების შესახებ შეუკრებია ცნობები, საფიქრებელია, რომ ასეთი ზეპირი დავალებაც უნდა ჰქონოდა მას მოსკოვიდან.

¹ С. Белокуров, Арсений Суханов... 83-200.

რადგანაც პაისი პატრიარქთან თანამგზავრობა აღარ შეიძლებოდა ეს უკანასკნელიც არსენი სუხანოვზე განრისხებული იყო, მოსკოვში მის შესახებ გაგზავნილ ინფორმაციის გამო, არსენი ამფილოქე კონსტანტინოპოლელ არქიმანდრიტის ხელის შეწყობით, ხომალდით ეგვიპტისაკენ გამგზავრებულა, გამყოლათ მას ალექსანდრიის პატრიარქის ერთი ხელქვეითი გააყოლეს. გზაზე არსენი აკვირდება დასახლებულ პუნქტებს. კუნძულ ხიოსზე მას ორი კვირა უცხოვრია და შესანიშნავად აღუწერია ხიოსელები. როგორც სასულიერო პირები ისე საერო მოსახლეობა. ამ ცხოვრებიდან გამდგარ ბერს, არსენ სუხანოვს, ხიოსის ჟკელესიაში მლოცველებისათვისაც თვალი გადაუვლია და ქალებიც მხედველობიდან არ გამოპარვია: «Жены Греция, рубашки не застегают, груди все голы, вся шея и груди до сисек все наго и держат чисто голаздо, якобы для прелести».

აქედან არსენი ალექსანდრიაში მივიდა და აქ მისი მახვილი თვალით და ყურით ნახული და გაგონილი მშვენიერად აღწერა. ალექსანდრიიდან იგი ქაიროში მისულა, სადაც საეკლესიო წრეებს კარვად მიუღიათ. არსენ სუხანოვი მეორე რუსი უნდა იყოს, რომელმაც ქაიროს გზით იერუსალიმში იმოგზაურა მოსკოვის მთავრობის დავალებით. პირველად 1583 წელს იოანე IV მიერ იქნა ეგვიპტის გზით იერუსალიმში მივლენილი ტრიფონ კორობეინიკოვი მოწყალების დასარიგებლად „წმინდა ადგილების“ მონასტრებში, თვით იოანე IV—მიერ საკუთარი ხელით მოკლულ შვილის სულის საოხად და სინას მთაზე ტაძრის ასაგებად.

სუხანოვს ქაიროს დათვალეირების შემდეგ, საჭირო ნივთები შეუსყიდია. მას პირამიდებისათვისაც ყურადღება მიუქცევია:

«...древних фараонов могилы, достойные великому диву... велики добре, что горы учинены, снизу широки, а сверху заостраны...».

აქ არსენ სუხანოვს, მიუხედავად მისი განათლებისა, თავი ვერ დაულწვევია ზღაპრებისა და ლეგენდებისაგან. თუმცა ცდილა მოსმენილის სინამდვილე შეემოწმებინა, ბევრი უძიებია, გამოუკითხავს, მაგრამ ისეთ დამარწმუნებელ პასუხებს ლებულობდა „სანდო“ პირებისაგან, რომ ბოლოს დაუჭერებია ასეთი ზღაპარი: ქაიროს მახლობლად მდ. ნილოსის გაღმა, ფარაონების პირამიდების გვერდით, არის დიდი სწორი ტიალი ადგილი, სადაც თითქოს ყოველწლიურად, ყოველ დიდ პარასკევს (წითელ პარასკევს), მიცვალებულები ამოდიან მიწიდან და ეს თვალუწვდენი ტიალი ადგილი თითქოს მათი გვამებით მოიფარება; ხორცი მიმხმარი აქვთ ძვლებზე. არა ერთ მნახველს თითქოს სახლში წაუღია მიცვალებულთა ნაწილები. ამალ-

ლების დღესასწაულამდე არის ეს მიცვალებულთა ნაწილები და შემდეგ თითქოს ისევ ქრება.

ეგვიპტეში არსენის საუბრები ჰქონია ქრისტიანულ ეკლესიის საკითხებზე, მოსკოვიდან დავალების თანახმად. არსენი თვალყურს ადევნებს აქ ბერძნებს და ყველაფერს იწერს სათანადო წიგნებში. ქაიროდან არსენი იერუსალიმში გაემგზავრა. ექვსი თვის განმავლობაში იერუსალიმში იმყოფებოდა არსენი და აქაც ბერძნებთან საუბარსა და მათ საქმიანობაზე დაკვირვებაში ატარებდა დროს. აქაც ყველაფერს იწერდა. ბერძნები თურმე შეშფოთებული იყვნენ ამის გამო და არსენის ჩანაწერების დაწვას ნატრობდნენ. ემინოდათ რუსეთის მეფეს ყალბი ინფორმაცია არ მიაწოდოს და რუსეთიდან მდიდარი შეწირულება არ შეწყვეტილიყო აქეთ.

ერთგან სუხანოვს აღნიშნული აქვს, რომ გეტსამანიაში მან წირვა მოისმინა: „Которую совершил иверской пои“. არსენ სუხანოვისა და გაგარას მოგზაურობის აღწერილობებში, იქ, სადაც იერუსალიმის „წმინდა ადგილების“ შესახებ არის საუბარი, თვალში ზვდება ადამიანს ის გარემოება, რომ ქართულ მონასტრებზე საუბარი არ არის. გაგარას ერთი სიტყვაც არ აქვს ნათქვამი ქართველებსა და ქართველების მონასტრებზე. არსენ სუხანოვს კი იერუსალიმის აღწერილობის მასალებში ერთგან ქართველი მღვდელი ყავს მოხსენებული, ხოლო მეორე ადგილას ქართველების ყოფილ კუთვნილ ადგილს ასახელებს. ის წერს: «... из той церкви еще на низ лестница в пещеру II ступеней, идеже царица Елена обрела крест; то место наперед держали ивери; а ныне половину идеже лежал крест Христов, тут держат греки, а другую половину держат франки и на своем месте служат литургию»¹.

მე-17 საუკუნეში, საქართველოს, პოლიტიკური დაქუცმაცების შედეგად, იერუსალიმსა და სინას მთაზე მონასტრები დაუკარგავს. კათოლიკები, ბერძნები და სომხები, ცულის საშუალებით, ქართველების ქონებას თურქეთის სულთანს თავისად ამტკიცებდნენ. ამ მხრივ მეტის-მეტად საყურადღებოა ქართველი ქალის მართა მონაზონის წერილი იერუსალიმიდან გრიგოლ აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათალიკოზისადმი გამოგზავნილი. ეს წერილი განსვ. ექვთიმე თაყაიშვილმა თავის „საქართველოს სიძველენის“ I წიგნში დაბეჭდა. იხ. გვ. 36—39. სამწუხაროთ ამ წერილს თავი და ბოლო

¹ Православный Палестинский сборник. 1889. вып. 21. Просквинитарий Арсения Суханова, гв. 82.

დაზიანებული აქვს. ამის გამო მისი ზედმიწევნით დათარიღება არ ხერხდება. განსვ. ექვთიმეს წერილი 1650—1658 წლებით დაუთარიღებია, გრიგოლ კათალიკოსის მოღვაწეობის წლების საფუძველზე. მართა მონაზონის ამ წერილში იმ დროის ქართველი ქალის შესანიშნავი ტიპი მოჩანს, სამშობლოს ქონების გადასარჩენად მებრძოლი, ჭკვიანი, ენერგიული და თავის დროისათვის განათლებული. იერუსალიმში, მე-17 საუკუნეში, ქართველების მონასტრების გარშემო არსებულ მდგომარეობის დასასურათებლად, ზედმეტი არ იქნება მართა მონაზონის წერილის ტექსტის მთლიანად აქ მოტანა. წერილს ვბეჭდავთ ისე, როგორც ეს ექვთიმე თაყაიშვილს აქვს გამოცემული.

„კაზს გრილს... დარჩომილი ცოდვათა ჩემთა მიერ მოვლინებული, ომ... საქართველოს ამბის დანატრებული, მარიამ დედოფალს აქეთ სისხლის ნთხევით ამ დიდს დავითის ქალაქს და წმიდას იერუსალიმს მავალი, ცოდვისაგან დახშულის პირით მაგათის ტახტისა, და დოვლათისა, და უფროსად ამ წმიდად იერუსალიმად მოვლინებისათვის მხურვალედ რუღუნებით ცრემლით მტირალი, წმიდა საფლავსა და სისხლმეწამულს გოლგოთას მდგომი, მლოცველი, საბრალო, ხელის დებადცა უღირსი, მონა უფლისა და ერდგულად მაღიდებული მაგათი, მონაზონი მართა ვკადრებთ აიე კირ პროტოსინგელო, უფალსა და მეუფესა ჩვენსა, ზეცის კაცსა და ქვეყნიერსა ანგელოზსა, სავანესა და პალატსა წმიდისა სულისასა, თვით ბრძენსა, თვით ვრცელსა, თვით ფილასოფოსსა, რიტორსა და გამომეტყუელსა, მსმენელსა და მსწრაფლ მიმგესა მსაჯულსა და მართლმსაჯულ მწყემს—მთავრად განჩინებულსა, უხესთაეს და აღმატებულს, ხარისხზედ ხელ განაყრობ ყოველთათვის უშურველად მკურნალსა, და ჯვარის მსახველსა, წმიდათ წინასწარმეტყველთა ნაქადაგევსა და გრიგოლის და იოვანეს მღთის მეთქისაგან გამომეტყველებულსა, და მათ სახელდებულსა, და მათგან პატრიარქადვე კურთხეულსა,—და აწ მრავალი რალა თავი მოვაწყუინო: ბატონს მრავალი შიშით და მოწიწებით თაყვანისცემა, მახარის კალთას განკრძალვით შემთხვევნა და, თუ მაგათი მოლოდინი სული მედგას, მეორეს წელიწადს კიდევ მაგათის მშვიდობის გაგონების ნატრა მიკადრებია.

რასთვის ასრე იქმნენ? ხომ მაგათი სიკეთე დიდი მოვიდა ამ საუფლოს ქვეყანასა? თუ ამისთანა კათალიკოზი ბრძანდებისო, ვინ ქრისტიანი ურჩ იქმნების მაგათის ბრძანებისათვის? რასთვის კრებას არ იქმენ ეფისკოპოზნი? რომ ქრისტიანს მოუჭირონ, ხომ ყველა დამონდების? ვისი შიში აქუთ უფროს უფლისა? ასრე არ მო-

ინსუტებს საღთო? „კეთილ არს მოსავ ყოფა უფლისაო, ვიდრე კაცი-
საო, კდ ხოლო შიშისაგან თქვენისა არ ვეშინოდისო“. დავით მამა
უფლისა ამას არ მოგახსენებს? „უკეთუ დავივიწყო შენ იერუსა-
ლიმ, დაივიწყენ მარჯვენა ჩემიო“. აქ არ მობრძანდით, მაგრამ
უნებლიად ერთს წამეს არ მოვლენ ყოველი სული, მაგათი თავის კი-
რიმე, აქ სიონს არ ეგულებს მოსლად ბევრეულთა გუნდითურთ
უფალსა? ამისთანა რა გასაჭირი არის, რომ აქაურობა ასრე დაკარ-
გეთ? ეგებ არ მოხსენებოდეს, თვარემ საქონელი და სიმდიდრე
ორივე აქ არის, ეს სოფელიც და მერმეცა. აქაური ამბავი ამ ჩემან
შვილმან ვერ ნახა, თუ რა დიდი გაჭირვება არის მაგისთანა, რომ
მონასტერი ასრე დაკარგეთ? ბატონი კათალიკოზი მაქსიმე კაცი არ
იყო, რომ ნაწილ სასუბებელ არს მისი სახელი? აგრე იქნება? წამობ-
რძანდით, ამათა აღარ უნდა ჩვენი კაცი, რომ მონასტრები, საქართვე-
ლო ამათ ჩაიგდეს ხელად და ჭამენ. რა უანგარიშო საქონელი გამო-
ზიდეს ჩვენის მონასტრების! ამანათი არის, ხვალ ზეით პატრონები
მოვლენ და ემუტრებიან. ბერები გამოგზავნეთ, თავი თქვენ ბრძანდ-
ები, გამოიდევ პირად ამ ცხოლს—მყოფელის საფლავისა და ჯვარის
სხუყარული. ახლა ჩემი სვიმონ—ოსტატი და ბრძენი შეიქნა, აქაური
ამბავი დიად კარგად შეიტყო, ამისი ფიქრი ქონდენ, თუ აქ დადგეს,
მაგრამ ამანაც კარგად მოიხდინა საქმე, თუ ღმერთი წარუშარტებს.
ასრე უთხრა, რომ კათალიკოზის შორეს ძმა ვარო და მონასტერს ნუ
ემუტრებიითო, თვარა კათალიკოზი მობრძანდებისო, იმისთვის მოველ,
ანზავი შევიტყოვო, მე წინ მოვუძღვებო. და ახლა ცოტა ნამუსი
დაიდგეს, ნუ იქთ, ნუ დაკარგავთ ამ მეუფის სახლს, ყოველი სული
ამისთვის კდების, რომ აქ ერთის ტრაპეზის დასადები ადგილი იშო-
ნოს და თქვენ სულ იერუსალიმი დაკარგეთ! ეს წმინდა ადგილი
სრულიად ქართველის ყოფილა, და ეხლა ლამის რომ სულა გამოვა-
რდეთ. წმიდას საფლავზედ ფრანგნი ეამს წირავს. ერთის სიტყვით
მისცა ზვანთქარმა და ასრე უბრძანა: „რაც გურჯის ბატონების ზი-
არეთი და სალოცავი იყოსო, არა კადროთ რამეო“. ხმა დიდი არის
მაგ ბატონების და ხათრიც, მაგრამ ერთი ელჩი რომ გამოგზავნოთ-
სტამბოლს რა იქნება? დიდი სირცხვილი არ არის ეს, რომ პატიო-
სანი დიდი წმიდა იაკობის მონასტერი სომხებმა იშონეს: ზვანთქარა
პოატყუეს და ახლა სომხეს აქუს. ბეთლემი ფრანგმა აიღო. მაგრამ
მაგათი შინი და მოლოდინი აქუს, და ჩვენი სამწირველ ისრევე მორ-
თული არის, თუ არ მოხვალთ დააქცევენ. საბრალო პატრიარქმა რა
ქნას, თუ ქრისტიანი არ მოუდგებით? ერთი ელჩი გამოგზავნეთ
ზვანთქართან, ისრევე მოქცემსო. უსაცილოთ გოლგოთასაც და გესა-

მანიას დაიჭრავეს ფრანგი, თუ არ მოეშველებით. ამათი კერძი გოლგოთა დაიჭირა, ჩვენი ჯერ კარგათ არის. ერთი თავი ჯვარის მამა გაიჩინეთ. რომ წამოვიდეს, ან ერის კაცი, ან ბერი გამოაშურეთ ამ ქვეყანას, თვარემ წახდა საქმე. უსათუოდ შავი ზღვით გამოავზავნეთ კაცი და საპატრიარქოშიდ სტამბოლს მოვიდეს, და იქიღამა ვეზირი ნახოს. თუ ასრე არა იქთ, ეს მონასტრები და იერუსოლიმი დაგეკარგვიან. ნუ იქთ სხვას ნუ უყურებთ, თავისის ფეხით იარეთ და ვინც ბატონები იყოს, ან გურიას ან ოდიშს, ან იმერეთ და ქართლით, პირობა დასდევით და ამ გვარად კრება და ვეზირობა ქენით. თუ იერუსოლიმი დაგეკარგვიან, რასლა სჯული და ან რასლა პირჯვრის წერა გექნებათ. მოსკოვმა ვერა ქნა რა. და მანდაური შიში უფროსი მოსდის. მოგვეხმარენით, თავს აღარ იქნა, თხუთმეტი წელი არის პატრიარქი არ მოსულა. ეს უნდა დაუწეროთ ხვანთქრის წიგნშიდ, რომ ანბავი მოვიდა იერუსოლიმი ვაგიცემიათქო, ჩვენი ბერი ვაგვზავნეთქო და სალოცავი რაც ქართველის არის, ყველა ვაგიცემიათქო, ან დაგვათათრე, ან დაგვხოცე, და ან სჯულსა და სალოცავს ნუ წავგვართვამქო, თვარა არ იქნება... თვარა. ..კათალიკოსის მეოხებამ ვი რომ... საფუძველი აიშენეთ, ტაროსი არის ეცადეთ... საქციელი ზოგი ნუ გვარს აგრე უქნია... არ უნდათ თქვენ აქაური ანბავი. (ბეჭედი წარწერა არ განირჩევა) განის აშიაწე სწერია: მაგრამ მაგას ნუიქთ, ქართველნი კიდურნი არიან, რაც ამ მონასტრის მამულები არის, თქვენ ნახეთ და გააჩინეთ...“.

მოყვანილი საბუთიდან აშკარად ჩანს, რომ ქართველებს მონასტრებს იერუსალიმში სხვა ეპატრონება, მონასტრები მიტოვებულა, საქართველოდან ბერები იერუსალიმში ველარ მიდიან. იქ მყოფთა გამრავლება კი არ ხდებოდა, ბერების უკანასკნელი თაობა რაკი გადაშენდა და ახალი საქართველოდან ვერ მივიდა, დრო უმოვიათ და თურქეთის ხელისუფალისაგან მფლობელობის ნებართვა ფულით და სხვა საჩუქრებით მიუღიათ, ვისაც კი ეს მოუსურვებია. მართა მონაზვნის წერილიდან ჩანს, რომ იერუსალიმის ზოგიერთ ტაძარსა და მონასტერში, ჯერ კიდევ სული უდგას ქართველებს, მაგალითად, გოლგოთასა და გეთსამანიასში.

გეთსამანიასში რომ არსენ სუხანოვის დროს ქართველები ჯერ კიდევ იყვნენ, ამას არსენ სუხანოვიც ადასტურებს.

1652 წლის აპრილში არსენ სუხანოვი იერუსალიმიდან სამშობლოში გამოემგზავრა, მაგრამ არა იმავე გზით, საიდანაც იერუსალიმში მოვიდა, არამედ აღაბზე გამოვლით, ერზინჯან-ერზერუმ-ყარსით, განჯა—შემახაზე. სრულიად გაუგებარია, რამ აიძულა სუხანოვი ამ გზით წამოსულიყო. არსენი იერუსალიმიდან მომავალ

მლოცველებს და ვაჭრებს გამოჰყოლია და შემახაში როცა მისულა, აქ რუსი ვაჭრები უნახავს, რომელთაც სუხანოვისათვის სამწუხარო ამბავი შეუტყობინებიათ. ადგილობრივი ხელისუფლების განკარგულებით, რუსეთის ვაჭრებს, სამშობლოში დაბრუნების ნება არ ჰქონიათ, ურთიერთობა გამწვავებულა რუსეთსა და სპარსეთს შორის. არსენ სუხანოვს უმჯობესად მიუჩნევია შემახის ხანთან არ გამოცხადებულყო. მას ეშინოდა თურმე—ხანს არსენი ვაჭრათ არ ჩაეთვალა. მან გადაწყვიტა საქართველოში წამოსვლა და ქართლ-კახეთის მაშინდელ მფლობელთან, როსტომ მეფესთან (ხანთან), გამოცხადება და შუამდგომლობის თხოვნა, რათა შემახის ხანს არსენი რუსეთში დაუბრკოლებლად გაემგზავრებინა.

1652 წლის 18 აგვისტოს შემახიდან გამომგზავრებული 4 სექტემბერს თბილისში მოვიდა. არსენს თბილისის მიდამოები მცხეთამდე დაუთვალა ირება, პატრიარქს მიუწვევია მცხეთაში. ელისე თბილელს, მარიამ დედოფლის სულიერ მოძღვარს, სუხანოვისათვის უშუამდგომლებია და როსტომ მეფისაგან შამახის ხანთან წარსადგენი სარეკომენდაციო ბარათი მიუღია და 4 ოქტომბერს თფილისიდან ისევ შემახაში გამგზავრებულა განჯაზე გავლით.

მაგრამ ასე ორიოდ სიტყვით არსენ სუხანოვის საქართველოში მოსვლის საფუძვლის ახსნა მართებული არ იქნება. რატომ ფიქრობდა არსენ სუხანოვი, რომ მაჰმადიანი როსტომ მეფე, ირანის შაჰის მორჩილი და ამ შაჰის მიერ საქართველოს ტახტზე ბრძოლის შედეგად დასმული, რუსეთზე ორიენტირებულ თეიმურაზ მეფის დაუძინებელი მტერი, მას დაეხმარებოდა და შემახის ხანთან შუამდგომლობას აღუძრავდა და ეს უკანასკნელი, სუხანოვს რუსეთის საზღვრებამდე მშვიდობით მიაცილებდა? ინტერესმოკლებული არ იქნება ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა.

ცნობილია, რომ მე-17 საუკუნის შუა წლებიდან თითქმის ოცი წლის განმავლობაში ქართველი ბატონიშვილი, თეიმურაზის შვილიშვილი, ერეკლე დავითის-ძე მოსკოვის სამეფო კარზე იმყოფებოდა. შეიძლება ითქვას, რომ ის რუსეთში აღიზარდა. თუ როგორ მოხვდა ქართველი ბატონიშვილი მოსკოვის სამეფო კარზე, რა უფლებით სარგებლობდა ის რუსეთში, როგორ გვემავდა რუსეთის დიპლომატია კავკასიის პრობლემის გადაჭრას, მნიშვნელობას მოკლებული საკითხები არ არის, მაგრამ, რადგანაც ამ საკითხების შესახებ ჩვენ საგანგებოდ გვაქვს საუბარი სხვაგან აქ აღარ ვავიშორებთ.

აქ აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ სწორედ 1652 წელს თეიმურაზმა ერეკლე ბატონიშვილი თავისი დედით რუსეთში გაისტუმრა. მწვავედ განიცადეს სპარსეთის შაჰმა და მართველმა წრეებმა ცნობა ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთში გამგზავრების გადაწყვეტილების შესახებ.

რუსეთის გზით მიმავალ ქართველ ბატონიშვილს შაჰის განკარგულებით, კავკასიონის გადასავალების მიდამოებში ყუმუხები ჩაუსადრდნენ და მთელი ამაღა აუწიოკეს, ნაწილი მოკლეს, ნაწილი დაუტყვევეს. მაგრამ მცირეწლოვანი ქართველი ბატონიშვილი დედითურთ მცირერიცხოვანმა ქართველმა ვაჟაკებმა იშვიათის გმირობით სამშვიდობოს მაინც გაიყვანეს. რუსეთის მესაზღვრეებმა ის პატივით მიიღეს, დაკარგული ქონება ნაწილობრივ აუნაზღაურეს. მეტის-მეტად საყურადღებო არის მოსკოვისაკენ მიმავალ ერეკლე ბატონიშვილის შესახებ დაცული საარქივო მასალებში აღწერილი ერთი ეპიზოდი.

ერეკლეს, თეიმურაზის ელჩებს გარდა, იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ელჩებიც მოჰყვებოდნენ რუსეთში. რუსულ წყაროში იმერეთის ელჩის სახელი არის მოხსენებული, მას „კალისტო“-ს ეძახიან რუსულ მიმოწერაში. როდესაც ასტრახანში დააბინავეს ქართველი ბატონიშვილი და მისი მხლებლები, მოსკოვიდან ერთი ქართველი ჩამოსულა და ბატონიშვილის ამალის ზოგიერთ წევრებთან საუბარი გაუმართავს. ამ ქართველის ვინაობა ჩვენთვის ნათელი არ არის წყაროებიდან, თუმცა იგი მოხსენებულია „პოტაპკა კონსტანოვად“. ამ პოტაპკას ნალაპარაკევი, იმერეთის მეფის ელჩს, ზემოხსენებულ კალისტოს, ასტრახანელ ვოევოდებისათვის უცნობებია. არ ვიცით რით ხელმძღვანელობდა იმერეთის ელჩი, როცა ვოევოდებს ცნობას აწვდიდა.

იმერეთის ელჩს „კალისტოს“ ასტრახანელი ვოევოდებისათვის განუცხადებია, რომ თითქოს მოსკოვიდან ჩამოსული „პოტაპკა“ ერეკლე ბატონიშვილის ზოგიერთ მხლებელს, მათ შორის გრიგოლ მიტროპოლიტს, უჩრევდა ვითომ: „...чтоб они царицу и царевича (ლაპარაკი არის ერეკლე ბატონიშვილსა და მის დედაზე) наговаривали, чтобы они к великому государю не ехали для того, что на Руси хлеб дорог, и от голоду отец сына ест. А литовской-де король великого государя города все поимал, и де государь сам себе добра зделать не умеет, не токмо что царевичу. И он бы, царевич, ехал в тушинскую землю и к шаху... и митрополит-де и стольник царицу и царевича наговаривают, что им лучше по Потаповым вестям ехать в

Тушинскую землю и к шаху, быть в бусурманских руках. Да тот же Потапко пришел на двор к грузинцу к Томазу, а он Калист прилучился тут же и Потапко де почал говорить ему те же речи, и он ему говорил, чтоб он от таких речей престал, и за то-де его, Калиста, Потапко бил топтунами и живот раздавил, и бороду и на голове волосы выдрал».

ასტრახანელ ვოევოდებს „პოტაპკო“ მაშინვე დაუკითხავთ, მაგრამ მას ცივი უარი დაურტყამს—„იმერეთის ელჩი რომ ბრალს მდებს ამისი მსგავსი არავისთვის შეაქვამსო. ვოევოდებს გრიგოლ მიტროპოლიტი და სხვა მსლებლებიც დაუკითხავთ. გრიგოლ მიტროპოლიტს განუცხადებია, რომ „პოტაპკა“ რუსეთში პურის სიძვირზე და ლიტვის მეფის მიერ რუსეთის ცხე-ქალაქების მიტაცებაზე კი გვესაუბრებოდაო, მაგრამ იმერეთის ელჩი „კალისტე“. რომ ბრალდებებს უყენებს „პოტაპკოს“, ასეთი რამ მე არ მომისმენიაო. ერეკლე ბატონიშვილის კარისკაცს ლაზარეს უთქვამს, რომ არავითარი იმისი მსგავსი, რასაც იმერეთის ელჩი მოგახსენებთ მე „პოტაპკასგან“ არ გამიფონია, მხოლოდ ის კი ვვითხრა, რომ მოსკოვში ბოიარი ვასილ ბორისის-ძე დაარბიესო.

მესამე დაკითხულს განუცხადებია, რომ პურის სიძვირის შესახებ, ქალაქების და ცხენების ჯოგების პოლონელების მიერ მიტაცების შესახებ, „პოტაპკამ“ გველაპარაკაო, მაგრამ «таких-де непристойных слов, что извещает на него посол Калист он не слышал».

ბატონიშვილის ამალის წევრთა ასეთი ჩვენებების შემდეგ „პოტაპკო“ იძულებული გამხდარა ახალი ჩვენება მიეცა, მას განუცხადებია: „... про хлебную дороговизну и про приход под Вязьму польских людей сказывал ли он... того не упомянул“. ამ საქმის გამოძიების დაწვრილებით მსვლელობა შორს წავიყვანდა და აქ ახლა მოკლედ აღვნიშნავთ, რომ იმერეთის ელჩმა „კალისტომ“ ბოლოს ჩვენება შეცვალა. იგი აღნიშნავს ახლა, რომ „პოტაპკას“ არ უთქვამს „Великий государь сам себе добра сделать не умеет не токмо что царевичу“ ეს სიტყვები მე მოვიგონე „პოტაპკაზე“ გულმოსულმა, რადგანაც „პოტაპკამ“ მე მცემაო („говорил с сердца, потому что Потапко его бил“). არც ის ამბავი მიუთქვამს „პოტაპკას“ შესახებ, როგორც თქვენ ჩაგიწერიათო, ალბათ თარჯიმანმა დამახინჯა ჩემი სიტყვებიო. არც გრიგოლ მიტროპოლიტს და სხვებს დედოფლისათვის ის რჩევა არ მიუტიათ მე რომ პირველ ჩვენებაში მოგახსენეთო, მაშინ გრიგოლ მიტროპოლიტზედაც გულმოსული ვიყავი და ყველაფერი მოვიგონეო. ასე აუბნიეს

გზა და კვალი ასტრახანელ გამომძიებლებს ბატონიშვილის ამალის წევრებმა და „პოტაპკა“ ქართველმა. ძიების საქმეც ამჯერდ წყდება.

რას ნიშნავს „პოტაპკის“ გამოჩენა ასტრახანში და ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთში მოსკოვის სამეფო კარზე გამგზავრების საწინააღმდეგო პროპაგანდა. ნუთუ იმერელი ელჩის მოგონილია ყველაფერი? საგამომძიებლო საქმის მასალიდან კარგად მოჩანს, რომ იმერეთის ელჩი „კალისტო“ სინამდვილეს აუწყებს, ასტრახანელ ვოევოდებს. მხოლოდ შემდეგ ვოევოდებს სათანადო ჯილდო აქვთ მიღებული „პოტაპკასაგან“ თუ სხვებისაგან და ვოევოდების რჩევით საქმის მოსასპობად ჩვენებათა ახალი რედაქციაა შეთხზული. სხვა რეგალ ყოვლად აუხსნელია გრიგოლ მიტროპოლიტის, ლაზარე მდივნის და სხვათა ჩვენებათა წარმოშობა და ხვით „პოტაპკა“-ს თეთრი ძაფით ნაყერი უარი. „არ მახსოვს ვსთქვი თუ არაო“.

ერეკლე ბატონიშვილის მოსკოვში გამგზავრებასთან დაკავშირებით ყურადღების ღირსი არის განსვენებულ პროფ. მ. პოლიევქოვის მიერ „ენიშკის მოამბეში“ 1940 წ. №№ V—VI გამოქვეყნებული მასალები ქართლის მეფის როსტომის მიერ რუსეთში ელჩების გაგზავნის შესახებ. განსვ. მეცნიერს ამ ელჩობის არქივი „Дела персидские“-ს ფონდში აღმოუჩენია. მაგრამ ისე დაზიანებული, რომ შეუძლებელი ხდება იმის დადგენა, თუ რას ისაჩვენა მიხნად როსტომ მეფე ამ ელჩობით. ახლა მხოლოდ ის ვიცით რღდის, რა გზით და რა პირობებში იმოგზაურა მოსკოვისაგან როსტომის ელჩმა „მეჰმედ-ხან-ბეგმა“. ვიცით აგრეთვე რომ ეს ელჩი საკმაოდ „ხელდაშვენებული“ წარსდგა რუსეთის ხელმწივის წინაშე: ოთხი შესანიშნავი ცხენი, ორი ათ-ათ არშინიანი ხალიჩა, 2 ფარდავი ცხრაცხრა არშინიანი, 2 კონსტანტინოპოლური ცხენის თეთრი გადასაფარებელი, ორი ძვირფასი (добрые) სუფრის საფარი, ორი დიდი ვეფხის ტყავი, ორი მოქარგული თოქალთო კონსტანტინეპოლური, ინდური ხელობის ოქროსკედით მოქარგული მშვილდის ბუდე, ინდური ხელობის მშვილდი ოქროს ვარაყიანი, თათმანები, ესპანური ხელობის ძვირფასი ფოლადის სატევარი, ოქრო-ვერცხლით მოვარაყებული, ინდური ხელობის ექვსწახნაგა იარაღი (щетонер) ოქრო-ვერცხლით მოვარაყებული. ესპანური ხელობის ხელნაჯახი, ძვირფასად შემკული თოფი თავრიზული ხელობის, 8 ნაქერი ეზდის ფარჩა ზოლებიანი, სამი თურქული დოღი მოოქრული და თვლებით შემკული, ოთხი ფირუზით გაწყობილი სამკაული, და რუსეთის პატრიარქისათვის ერთი კარგი ჯორი. ამ საჩუქრების რუსული აღწერილობიდან ჩანს, რომ საგარეო საქმეთა საგანგოს როსტომ მეფის

ძღვენი მოსწონებია, ეცხოვა როსტომი ცდილა ამ ნივთებით რუსეთის სამეფო კარის ყურადღება მიექცია.

როსტომი საკმაოდ ცნობილი პიროვნება საქართველოს ისტორიაში და მისი პოლიტიკის ძირითადი მიმართულების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, რუსეთის სამეფო კარზე წარგზავნილი ელჩობა და საჩუქრები, ჩვეულებრივ მოვლენად არ ჩაითვლება და ამდენად ინტერესი ამ ფაქტისადმი ძლიერდება. ამ ინტერესით უნდა აიხსნას განსვ. პროფ. მ. პოლიევქტოვის მიერ ფრაგმენტარულ ცნობების გამოქვეყნებაც.

განსვ. მეცნიერს უცდია მის ხელთ არსებულ მასალების თავის მოყრა და როსტომის ამ ელჩობის მიზანდასახულების ვასარკვევად სავარაუდო პირობები შეუქმნია, მაგრამ, მისთვის ჩვეულ მეცნიერულ სიფრთხილის გამო, დასკვნებისაგან თავი შეუკავებია და საგნებით მართებულად. დღესაც, ჯერჯერობით, ამ ელჩობის მიზანდასახულების შესახებ გარკვევით რაიმეს თქმა არ არის შესაძლებელი. ერთ გარემოებას მაინც ხაზ უნდა გაესვას—როსტომ მეფის სავარგო პოლიტიკა ჩვენს ხელთ არსებულ ძეგლებით ისეთი თანმიმდევრული მოჩანს, რომ ელჩების და საჩუქრების რუსეთში გაგზავნა, ირანის შაჰთან შეთანხმების ან თვით შაჰის დავალების გარეშე მომხდარი ფაქტი არ უნდა იყოს. ამ აზრს აძლიერებს ის გარემოება, რომ როსტომ მეფის ამ ელჩობის გამო რომ საქმე შედგა სავარგო საქმეთა საგანგოში, იგი შესაძლად „Дела Грузинские“-ს ფონდში კი არ მოხვდა, არამედ „Дела персидские“-ს ფონდში. პროფ. მ. პოლიევქტოვის მიერ გამოცემულ მასალიდან ჩანს, რომ რუსეთში ამ ელჩობას ირანის ვასალურ სახელმწიფოს მიერ გამოგზავნილად თვლიან. ერთგან აღნიშნულია, რომ ასტრახანიდან ვოლგით ვაემგზავრა: „...шах Аббасовы области тифлисского Арастан-ханова посланник Магомет-хан-бек“. ან მეორე ადგილას „И тот шах-Аббасовы области тифлисского Арастанханов посланник Магомет“¹. ამას გარდა, უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ როსტომ მეფის ელჩის მოსკოვში შესაფერისი პატივით უნდა ეცხოვრა და მისთვის სათანადო ულუფა უნდა გამოეწერათ. როსტომის ელჩებს სხვა ქართველი მეფეების მაგვარად კი არ სცეს პატივი, არამედ სავარგო საქმეთა საგანგოს არქივში მოძებნეს შემახის მფლობელის მიერ რუსეთში გამოგზავნილ ელჩებზე გაწეულ ხარჯების და ულუფის ნუსხა და ამის

¹ „ენიმკის მოამბე“ V—VI, 1940 წ. М. А. Полиевктов. К вопросу о сношениях Ростом... с Москвою. გვ. 528.

მიხედვით გამოუწერეს კუთვნილი¹. როსტომი არ არის გათანაბრებული არც თეიმურაზთან და არც ალექსანდრე იმერეთ მეფესთან. ამათი პატივი რუსეთის სამეფო კარზე სხვა იყო, ამ ცნობებს ახლა მნიშვნელობა ენიჭება. როსტომის ეს ელჩობა ირანის შაჰის განკარგულების ან თანხმობის გარეშე არ უნდა იყოს მოწყობილი. როსტომი თეიმურაზივით განდგომილი, ირანის მორჩილებიდან გამოსული მფლობელი არ უნდა იყოს, არც ამ წლებში.

რუსეთში, თეიმურაზის წყალობით, კარგად იცნობენ როსტომ მეფეს და, პირველ რიგში, მისი ირანთან დამოკიდებულების ამბები იციან. გადარჩენილ საარქივო მასალებიდან გარკვევით მოჩანს, რომ 1652 წლამდე როსტომ მეფის ელჩი მოსკოვში არასოდეს არ ყოფილა: «А наперед сего тефлинского Урустоп-хановы ж посланники к Москве не приходили»².

ცნობა როსტომ მეფის მიერ ელჩების რუსეთში გაგზავნის შესახებ სწრაფად გავრცელებულა ამიერკავკასიის ყველა მფობელთა შორის და დიდი მითქმა-მოთქმა გამოუწვევია ამას. პირველ რიგში, მეტის-მეტად საინტერესო არის, როგორ შეხვდა თეიმურაზ მეფე როსტომის მოსკოვთან ურთიერთობას. ცნობილი არის, რომ სწორედ ამ წლებში იმერეთში გადახიზნულ თეიმურაზს რუსეთიდან ელჩები ეწვიენ, ტოლოჩანოვი და იევლევი. ამ ელჩობის საქმიანობის დასასიათებას ახლა აღარ გამოუდგებთ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ მათ ორი საქმე ჰქონდათ დაკისრებული: მოლაპარაკება იმერეთში მყოფ კახეთის მეფესთან და მოლაპარაკება იმერეთის მეფესთან. ერთიცა და მეორეც შეასრულეს და 1651 წელს ოქტომბერში რუსეთში გაემგზავრნენ (სექტემბრის წელია).

თეიმურაზს ამ ელჩებისათვის ერთკლე ბატონიშვილი უნდა გაეყოლებინა, მაგრამ ეს საქმე მაშინ ვერ მოგვარდა, თეიმურაზი, როგორც ვიცით, ხელმოკლებას უჩიოდა და რუსეთის ელჩებს კიდევ ერთი წლით იმერეთში მოცდას თავაზობდა. ელჩებმა აღარ დაიცადეს და რუსეთში წავიდნენ. თეიმურაზი მეტის-მეტად გულმოსული იყო ტოლოჩანოვზე. თეიმურაზსა და ნიკიფორე ტოლოჩანოვს შორის მომხდარ კონფლიქტის შესახებ ჩვენ ერთ წერილში გვქონდა საუბარი და ახლა ამაზე აღარ შეეჩერდებით, მხოლოდ დამატებით

¹ „ენიმკის შთანბე“ V—VI, 1940 წ. М. Полиевктов, К вопросу сношениях Ростом... с Москвою.

² იქვე.

გვინდა აღვნიშნოთ, რომ რუსეთში გაგზავნილ ერთ წერილში თეიმურაზი რუსეთის მეფეს ტოლოჩანოვის შესახებ წერდა: «И просил твоего посла Никифора подождать: но он меня не дождал: дали ему с другой стороны деньги и потому он не принял моего слова». რა საფუძველი ჰქონდა თეიმურაზს, როცა ასეთ მძიმე ბრალდებას უყენებდა ელჩს, ძნელი სათქმელია. ტოლოჩანოვს ამ ბრალდების დამტკიცების შემთხვევაში ოთხად დაქრა („четвертованне“) მოელოდა. ელჩის დაღატი საქართველოს სახელმწიფოშიაც სასტიკად ისჯებოდა. რატომ გაიძევა თეიმურაზმა ტოლოჩანოვი, თუ მას რაღაც საამისო ფაქტი არ ჰქონდა?

თეიმურაზს როსტომის სამეფოში თავისი მზვერავეები ჰყავდა უდავოდ, თეიმურაზს ძალიან ადრე გაუგია როსტომის გადაწყვეტილება, რუსეთში ელჩობის გაგზავნის შესახებ და მაშინვე შეიკრივე უფრენია თერგისაყენ. ისე რომ 1652 წლის 10 ივნისს თეიმურაზის კაცი ვინმე „პაპუნა“ (გვარი რუსულ წყაროში მოხსენებული არ არის) ერთი თარჯიმანის თანხლებით იმერეთიდან თერგის ციხეში მისულა. მხოლოდ ივლისში მიადწია თერგის-ციხეს როსტომის ელჩმა, მაჰმად-ხან ბეგმა, და ერთ ხანს ერთსა და იმავე დროს თერგში ცხოვრობენ საქართველოს ამ ორი შეუირიგებელი მოწინააღმდეგე ხელისუფალთა მოციქულები.

თეიმურაზის შეიკრივეს პაპუნას დავალებული ჰქონია თერგის ციხე-სიმაგრეში მყოფ რუსეთის ვოევოდებისათვის წერილი და ზეპირი დანაბარები სიტყვები გადაეცა, მაგრამ პაპუნას მისია თერგის ციხეში მისვლით არ დამთავრებულა. იგი თერგიდან ასტრახანში მიუყვანიათ, რადგანაც თერგელ ვოევოდებს ქართულ ენაზე დაწერილ საბუთის მთარგმნელი არ ჰყოლოდათ. რუსულ ენაზე თარგმნილ თეიმურაზის წერილიდან ერთის შეხედვით ისე მოჩანს, რომ პაპუნას თერგში გაგზავნა თითქოს ძირითადად ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთში გამგზავრების მოსაგვარებლად იყო მოღონებული, მაგრამ ეტყობა, რომ თეიმურაზს უფრო როსტომ მეფის ელჩის რუსეთში გამგზავრება აფიქრებს და თერგელ ვოევოდებს თხოვს არ გაატარონ მოსკოვში მიმავალი როსტომის ელჩი. საბუთში როსტომ მეფის პიროვნება შესაფერისად „შექულია“. „პაპუნა შეიკრიციც“, თეიმურაზის დავალებით, როსტომ მეფის პიროვნებას დაწვრილებით უხანიათებს რუსეთის ვოევოდებს, როგორც გამაჰმადიანებულ ქართველს, ირანის შაჰის მომხრეს, თეიმურაზის მტერს, დავით თეიმურაზის-ძის მკვლელს და რუსეთის ერთგულ ქართველების მოწი-

წაღმდეგე დაუძინებელ მებრძოლს. თეიმურაზის წერილის რუსულ თარგმანში თეიმურაზის თხოვნა ასე არის გადმოცემული: «И ныне... тот Рустап-хан шлет... к Москве посланника своего. И чтоб-де того его посланника к Москве не отпускать и будет тот хан к... государю на него, Теймураза царя, что писал или словесно приказывал по недружбе, ложно, и государю его, Теймураза царя, пожаловать, тому б-де его ложному письму и словесному приказу поверить не велел». ანას-თანავე თეიმურაზის შიკრიკს საგანგებოდ აღუნიშნავს, რომ როცა რუსეთის ელჩები ტოლოჩანოვი და იევლევი რუსეთიდან იმერეთში მიდიოდნენ ამ როსტომ მეფემ გზა შეუკრა. ხალხი და-რაზმა და მათი დაჭერა და გაძარცვა უნდოდაო. მართალია, სხვა წყა-როში ასეთი ცნობა არსად დაცული არ არის, მაგრამ რომ როსტომ მეფეს ასეთი განზრახვა მართლაც შეიძლება ჰქონოდა, აქ უცნაური და მოულოდნელი არაფერია. ამ ფაქტის აღნუსხვით რუსეთის სამე-ფო კარის როსტომის საწინააღმდეგოდ გაღიზიანება და როსტომის ამ ელჩობის ჩაშლა სურდა თეიმურაზს.

ჩვენ არ ვიცით, რა ცნობები ჰქონდა თეიმურაზ მეფეს მოპო-ვებული როსტომ ქართლის მეფის რუსეთში გაგზავნილ მაჰმედ-ხა-ნის ელჩობის მიზანდასახულების შესახებ, როცა ასე თავგამოდე-ბით მის ჩაშლას ცდილობდა. მაგრამ როსტომის ელჩი რომ თეიმუ-რაზისათვის რუსეთში სასიკეთოდ არაფერს იტყოდა და მოიმოქმე-დებდა ეს უნდა სცოდნოდა თეიმურაზს. თეიმურაზის და როსტომის წინააღმდეგობა მარტო იმით კი არ აიხსნება, რომ ერთი ქრისტიანი იყო და მეორე მაჰმადიანი, ან და ერთი საქართველოს აღდგენას რუსეთის ძალით გეგმავდა, ხოლო მეორე ირანის ძალას უფრო რეალურად მიიჩნევდა. ეს მომენტები მართალია უმნიშვნე-ლო არ ყოფილა. მაგრამ პირველ რიგში მაინც თეიმურაზისა და როსტომის წინააღმდეგობას საფუძვლად ირანის შაჰის განკარგულე-ბით თეიმურაზის სამფლობელოების მთლიანად როსტომის ხელთ გადასვლა ედო. ისე რომ, როსტომის გაქრისტიანების შემთხვევაში-აც ამ ორი ხელისუფალის წინააღმდეგობა სიკვდილამდე უცვლელი რჩებოდა.

განსაკუთრებით მწვავედ უნდა განეცადა როსტომ მეფეს და პირველ რიგში, თავისთავად ცხადია, ირანის შაჰსაც თეიმურაზის გადაწყვეტილების—ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთის სამეფო კარ-ზე წარგზავნის შესახებ ცნობა. ამ აქტში, პირველ რიგში, რუსეთის ამიერკავკასიის საკითხებით აქტიურად დაინტერესებას ხელავდა როსტომი და მისი პატრონი ირანის შაჰი. როსტომსა და ირანის

შაჰს ერთხაირად არ უნდა განეცადათ რუსეთის აქტიურობა ამიერ-კავკასიაში. როსტომის ამ საკითხისადმი დამოკიდებულები შესახებ, ქვემოთ გვექნება საგანგებოდ საუბარი. ახლა აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ რუსეთის კავკასიონზე გადმოსვლა პრინციპულად როსტომისადვის საშიშროებათ არ ითვლებოდა თუკი, ქართლ-კახეთის სამეფო ტახტის პრეტენდენტი რუსეთის სამეფო კარს თავიზი არ ეყოლებოდა, ამ შემთხვევაში ერეკლეს სახით. ირანის შაჰს კი რუსეთის კავკასიონზე გადმოსვლის შემთხვევაში ბირველ რიგში საქართველო ეცლებოდა სამუდამოდ ხელიდან. ამიტომ დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა აქ ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთში გამგზავრებას. ამის უტყუარი ფაქტი არის რუსეთისაკენ მიმავალ ერეკლე ბატონიშვილზე შაჰის მიერ თავდასხმის ორგანიზება.

ამ გამგზავრების ჩასაშლელად უნდა იყოს მოღონებული ირანის აგენტების მიერ საქართველოში უმსგავსი ქორების გავრცელება.

არსენ სუხანოვს საქართველოში—თბილისში ყოფნის ქამს, ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთში გამგზავრების წინა თვეებში საუბარი ჰქონებია თბილელ ეპისკოპოსთან. სუხანოვი ერთგან წერს, რომ თბილელმა ეპისკოპოსმა ელისემ მკობთაო: «Мы де помним, как был на Москве царь Борис, и он-де прислал послов просить царевича, а ныне де приходил посол просить у Теймураза внука..... на что ему, государю, и что в нем будет? Кизылбашской де шах посылает нарочно по многим местам, выбирать хороших ребят на постелю».

არსენი სუხანოვი ფიცით უმტკიცებდა თურმე, რომ ასეთი წესი რუსეთის სამეფო ოჯახში არ არსებობსო. არსენის თანამოსაუბრე ქართველებს გაკვირვებით ეს პასუხი და თანაც სასიამოვნოდ დარჩენიათ იგი: „И епископ и прочие с ними тому удивились, велико де то дело если так“. არსენი ამტკიცებდა, რომ თეიმურაზ მეფის პატივისცემა აქვს რუსეთის მეფეს განზრახული და შვილიშვილის აღზრდას თავაზობსო. მაგრამ ამის უგმდეგ არსენ სუხანოვთან გამოცხადებულია ქართლში მყოფი რუსი მხატვარი დანილოვი და იმასაც ხალხში გავრცელებულ ამ ხმებზე ცნობა მიუწოდებია, სუხანოვი წერს: «а про то скверное дело их помышление слышал Арсений от московского иконника Ивана Данилова; он то Арсению сказывал, что они будто помышляют то про царевича грузинского, и он де также клялся, что таких дел не ведется у государя»¹.

¹ Православный Палестинский сборник. 1889. вып. 2. Проскинитарий Арсения Суханова, გვ. 108.

ასეთი ცნობების გავრცელება რუსეთის სამეფო კარის წინააღმდეგ ბრძოლის ერთი ხერხი იყო და არც ისე უმნიშვნელო როგორც ერთი შეხედვით ეგონება ადამიანს. თბილელსა და მის ამაღას გაკვირვებია კიდევ არსენი სუხანოვის მხრით საწინააღმდეგოს მტკიცება.

ზემოთ მოტანილ სხვადასხვა მასალებიდან ნათელი უნდა იყოს, რომ ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთის სამეფო კარზე გაგზავნა მნიშვნელოვანი ყოფილა და ირანის შაჰს ამ საქმის ჩასაშლელად როსტომ მეფეც გამოყენებული ჰყავს, როგორც უშუალოდ დანიტერვსებულნი ხელისუფალი. როსტომის მიერ გაგზავნილი ელჩობა რომ თეიმურაზის საწინააღმდეგოდ უნდა იყოს გაგზავნილი წერილიდან მოჩანს, თუმცა კონკრეტულად რა წინადადებით მიდის რუსეთში როსტომის ელჩი უცნობი რჩება. მაგრამ ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთში გამგზავრებას რომ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ საქართველოში ეს სადაო არ უნდა იყვეს. და როცა მაინც ქართველი ბატონიშვილი გაამგზავრეს, მას, როგორც ვიცით, ყუმუხების შეშვეობით გზა გადაუღობეს და მის მოტაცებას ცდილობდნენ. ერეკლე ამ ხიფათს გადაურჩა, გაძარცვული მცირეწლოვანი ბატონიშვილი, დარბეული მხლებლებით, ასტრახანის გზით რუსეთისაკენ გამგზავრების მოლოდინში მეფის ულუფას ელის ასტრახანში. და აი აქ მოსკოვიდან მომავალი ქართველი შემოეყრება ბატონიშვილს და სამშობლოში დაბრუნების უმჯობესობას საგანგებოდ შეთხზულ ცნობებით უმტკიცებს. ხომ არ არის ეს „პოტაპკა“ ქართველი როსტომ მეფის, ამ დროს რუსეთში მყოფ ელჩის, მაჰმად-ხან ბეგის, მიერ შემოჩენილი პირი. ყოველმხრივ მისაღებმა ამ შესაძლებლობამ მაინც დამამტკიცებელ საბუთის აღმოჩენას უნდა დაუცადოს.

როგორც აღნიშნული იყო, ცნობა როსტომ მეფის მიერ რუსეთში ელჩების გაგზავნის შესახებ სწრაფად გავრცელებულა ამიერკავკასიის მფლობელთა შორის. საქართველოს მეზობელი მაჰმადიანი მფლობელებიც და მათი მოსახლეობა შეუშინებია ამ ფაქტს, რადგანაც დანამდვილებით, გარკვეულ დრომდე მაინც, არ სცოდნიათ რატომ გაიგზავნა ქართლიდან ელჩი რუსეთში. ქართლის მეფის რუსეთზე ორიენტირების შემთხვევას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ ამიერკავკასიაში. არსენ სუხანოვს სხვა ამბავთა შორის მოთხრობილი აქვს მისი თბილისიდან შემახასაყენ მოგზაურობის დროს, როგორ შეშინებული ეკითხებოდნენ მას შემხვედრი მაჰმადიანი მგზავრები როსტომის შესახებ ამბებს. როსტომის ელჩი მაჰმედ-ხან-ბეგი

ახალი გამგზავრებული იყო მაშინ რუსეთში. როსტომისაგან რუსეთში ელჩის გაგზავნას საჩუქრებით არ მოელოდა არავინ და ეს აქტი როსტომის შაჰისაგან განდგომით მიიჩნიეს. არსენ სუხანოვი ერთგან წერს: «... а едучи из Тифлиса Арсений до Кенджи и от Кенджи даже до Шемахи, дорогою от многих разных людей слушал таковы речи: егда нас вопрошаху они вестей что в Тифлисе деется: мы де слышахом, яко Рустем-хан отложился? И мы отвечахом, что Рустемхан живет по старому, а того неслыхать ничего. Потом вопрошахом, для чего они блюдутся? И они говорили: прежде сего и один был Темряз хан, ино-де много лет с ним враждовали и насилу де его шах перемог, всею землею воевал его. А как-де ныне Рустем-хан владеет тремя частями, да с ним же де и башачинской, и некому де с ним будет биться, их де будет пять-десять тысяч, а наших сто тысячъ, и то не могут с ними биться; а тут де нашу землю по самую Куру учинять пусту, не дадут-де и куренька взвести нам; да и хан шемахинский воспрашивал старца Арсения о том, и дьяк шемахинский»¹.

როდესაც არსენი სუხანოვი შემახში დივანებს სხდომაზე მიუწვევიათ, მას, როგორც თბილისიდან ახლად მოსულ კაცს, ისევ როსტომ მეფის შესახებ აძლევენ შეკითხვებს, ლაშქარი შეყრილი ჰყავს თუ არა, სად იმყოფება კათალიკოსი, სად არის თემურაზი და სხვ. სუხანოვს გაკვირვებია როსტომის შესახებ ასეთი დაკითხვებითი შეკითხვები და ახლა დივანებს თვით ეკითხება თუ რატომ ძიობს ყველა როსტომის ამბებს. არსენისათვის უპასუხებიათ: „А то он спрашивал для того, что пронеслась молва, будто Рустемхан от шаха отложился“.

მართალია აქ მოტანილ ამონაწერებში არსად არ წერია, რომ როსტომის შაჰისაგან განდგომის შესახებ ხმების გავრცელების მიზეზი რუსეთში ელჩების გაგზავნა იყო, მაგრამ სხვა არავითარი ფაქტი არ ჩანს ისეთი, რასაც როსტომ მეფის გარშემო აღნიშნული საგანგაშო შეკითხვები გამოეწვია. როსტომ მეფისაგან რუსეთში ელჩის საჩუქრებით გაგზავნა ჩვეულებრივ მოვლენად არც მაშინ

¹ საქართველოს სამი წილის მფლობელად არის აქ როსტომ მეფე მონღოლებული. ჩვენ ხელთ არსებულ ერთი ცნობიდან ჩანს, რომ როსტომი ამ წლებში (1652) ახალციხის მფლობელიც ყოფილა: „...а тефлинской де хан живет в городе Ахалцихе от Александра царя (ლაპარაკია იმერთა მეფეზე) в 3-х или 4-х днищах, а тот де город Ахалцих за Кизылташским же шахом“ - გვ. 16.

და არც ახლა არ შეიძლება ჩაითვალოს—და, რადგანაც ირანისა და თურქეთის წინააღმდეგ მებრძოლი დაქუცმაცებული საქართველო სწორედ მაშინ რუსეთზე ორიენტირების საკითხში ერთიანდებოდა, გამაჰმადიანებული ქართველი როსტომიც საეკვო ჩანდა მეზობელ სამფლობელოების მრსახლეობისათვის. ირანის შაჰისაგან დამოუკიდებლად და მასთან შეთანხმების გარეშე, ან თვით შაჰის დავალების გარეშე როსტომს ასეთი ნაბიჯის გადადგმა არ შეეძლო მაშინდელ პირობებში, თუ ირანთან დამოკიდებულებას ისე არ გაწყვეტდა, როგორც ეს თეიმურაზმა მოიმოქმედა, მაგრამ თეიმურაზის მდგომარეობა არც ისე სახარბიელო ჩანდა, რომ შის გზას დადგომოდა როსტომიც. აქვე ხაზი უნდა გაესვას ერთ გარემოებას—პრინციპულად, მიუხედავად იმისა, რომ როსტომი გამაჰმადიანებული იყო, სრულიადაც მოულოდნელი არ არის როსტომის რუსეთზე ორიენტირების შესაძლებლობა, იმ შემთხვევაში თუ კი რუსეთს ისე ძლევამოსილად მიიჩნევდა ამიერკავკასიაში, რომ მასზე დაყრდნობით ქართლის საჰეფოს არსებობას ისეთი საფრთხე არ დაემუქრებოდა, როგორც კახეთს შეემთხვა. სრულიადაც შემთხვევითი არ უნდა იყოს საქართველოს კათალიკოს პატრიარქის და მისი ხელქვეითის თბილელ ეპისკოპოსის, საუბარი არსენ სუხანოვთან: «...И каталикос унял Арсения у себя обедать, посадил подле себя с левой руки и сидя говорил, хан де наш аще и бусурман, а к нам де милостив, от него к нам никакой обиды нет. Если бы де государь изволил нашу землю взять, и хан бы наш рад был тому»¹.

საქართველოს პატრიარქის მოტანილი სიტყვები, როსტომის პოლიტიკის შესახებ არსებული, ადვილობრივ გაბატონებული თვალსაზრისი უნდა იყოს. ელისე თბილელი ეპისკოპოსიც როსტომ მეფის მეუღლის, ცნობილ მარიამ დედოფლის, სულიერი მამა პატრიარქის ზემოთ მოტანილ წინადადების მსგავს აზრს აუწყებს არსენ სუხანოვს. «как бы государь взял кумыков, и Кахет бы его государства была; а как Кахет возмет, и Тифлис его же государев будет».

მაგრამ მოტანილი სიტყვებიდანაც კარგად მოჩანს, რომ რუსეთის სახელმწიფოს საზღვრების საქართველოსაკენ წამოწევა წინასწარი პირობაა როსტომ მეფისათვის, რუსეთისაკენ პირის მისაბრუნებლად. კახეთის პოლიტიკოსების მაგალითი სავსებით საკმარისი იყო როსტომ მეფისათვის.

¹ Православный Палестинский сборник, 1869, вып. 21. Проскинитарий Арсения Суханова, гл. 106.

მაგრამ აქ სხვა საკითხები დგება ჩვენს წინაშე, რა აწუხებდა გამაჰმადიანებულ რუსტომს ან მის ხელქვეით მყოფ მოწინავე ქართველების წრეებს იმის შემდეგ, რდცა ირანის შაჰმა ქართლ-კახეთი ერთი ხელისუფალის სამფლობელოდ აქცია და რაც მთავარი, ქართული საქმის ხელისშემშლელი თითქოს ირანი აღარ მოჩანდა. მაგრამ დედოფალი რუსეთიდან კახეთისათვის გამოგზავნილ მხატვრებს ქართველების ეკლესიების გასაახლებლად ამუშაებდა და სამშობლოშიაც აღარ უშვებდა. შეიძლება ვანა ვიფიქროთ, რომ ირანის პოლიტიკოსებს რუსტომი თვალს ისე უჩვევდა, რომ რუსტომის ქართულ საქმიანობას ვერ ამჩნევდნენ? რუსტომის პირადი მოხერხება იყო, ირანზე ორიენტირების სირობებში, ქართული საქმიანობა?

არ იქნება მართებული ირანის შაჰის კარის გულუბრყვილობის კრებულად წარმოდგენა. მაჰმადიან რუსტომს ირანიდან ქრისტიან თეიმურაზზე ნაკლები მსტოვარები (ჯაშუში) არ შეიძლებოდა პყლოდა მიჩენილი და ეს ფაქტი ყველაზე უფრო კარგად რუსტომმა იცოდა ალბათ საქართველოში მეფედ გამოგზავნილ რუსტომის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის ძირითადი გეზი ირანის სამეფო კართან უნდა ყოფილიყო ხომ შეთანხმებული, ეს ქართველების დასამშვიდებელი საშინაო პოლიტიკის გეზი, თეიმურაზის სამფლობელოდან განდევნის შემდეგ, ახალი მოლონებული ვაზლდათ. გამოსარკვევია რუსტომმა შესთავაზა ირანის კარს საქართველოს დასამშვიდებელი ეს ხერხი, თუ ირანის შაჰის კარმა შეიმუშავა იგი.

რუსტომის კანდიდატურის გამოჩახვის შემდეგ, საქმის ნამდვილმა ვითარებამ ირანის კარი დაარწმუნა იმაში, რომ უფრო მოქნილი პოლიტიკის გარეშე შეუძლებელი ხდება თავადური საქართველოს ისე მოშინაურება, რომ იგი, თავისი არსებით, ირანიზებულ პროვინციად აქციოს. თეიმურაზ მეფის დამსახურება ფეოდალურ საქართველოს წინაშე სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ მისმა შეუდრეკელმა ბრძოლამ ირანის კარი იძულებული გახადა ხელი აეღო საქართველოს ჯიქურ გასპარსელებაზე. თეიმურაზის კახეთში და ქართლში მეფობის დროს, ირანთან საერთო ენის გამოჩახვა შეუძლებელი ჩანდა. ირანი ებრძოდა მაშინ ყოველივე იმას, რაშიაც ქართველობა გამოჩნდებოდა. ტანთსაცმელი რა არის იმასაც კი ვერ იცვამდა ქართველი ირანელი ხელისუფლების ისეთი წარმომადგენლის წინაშე, როგორც უბრალო ელჩი იყო.

თეიმურაზი მართალი იყო ისტორიულად, მისი დაუცხრომელი ბრძოლა ჭირვეულობით და ჯიუტობით კი არ უნდა აიხსნას, არამედ იმ საფრთხით, რომლის წინაშე აღმოსავლეთი საქართველო

დადგა ირანის შესვეურთა პოლიტიკის შედეგად. თეიმურაზის რუსეთზე ორიენტირება მეტრსმეტად საშინო იარაღი ჩანდა იმ დროის საქართველოს მაჰმადიან მეზობლებისათვის. მართალია რუსეთი არ უჩქაროდა ამიერკავკასიის საკითხებში აქტიურად ჩარევას, მაგრამ ეს ხომ მაშინ არავისათვის ცნობილი არ იყო. თუ როდის დაიწყებოდა რუსეთის საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგში დასმულ ამიერკავკასიის საკითხის გადასაჭრელად აქტიური მოქმედება.

რუსეთს საფუძველი უნდა მოშლოდა საქართველოში. ძველი, ჯიქურ საქართველოს გასპარსელების პოლიტიკა, ირანის სურვილისდა მიუხედავად, რუსეთისათვის მტკიცე საფუძველს ქმნიდა ჩვენს ქვეყანაში. ახლა კი როსტომის საშუალებით იმ პოლიტიკის გატარებას ეყრება საფუძველი, რომელმაც ნელ-ნელა ნიადაგი გამოაცალა თეიმურაზ მეფეს აღმოსავლეთ საქართველოში. მაჰმადიანი როსტომი მოველინა ჭირისუფლად ქრისტიან საქართველოს და აკეთებდა იმას, რისთვისაც ასე თავგამოდებით იბრძოდა თეიმურაზი.

მაგრამ რაოდენ მყარი იყო ირანის ფრთებ ქვეშ ქართული საქმის კეთება, ეს ყველაზედ უკეთ თვით როსტომმა იცოდა ალბათ. ირანის კარს საქართველოს მიმართ ძველი მიზანდასახულება სრულიადაც არ შეუცვლია. ამ მიზანდასახულების მისაღწევად ერთი ხერხი გამოუსადეგარი გამოდგა ქართველების იშვიათი სიმტკიცის და ამიერკავკასიის პორიზონტზე რუსეთის სანელმწიფოს გამოჩენის შედეგად. მაგრამ გამონახულ იქნა ახალი ხერხი, ირანი მოქნილ პოლიტიკას დაადგა, ვითომ ირანის მფარველობაში მყოფ საქართველოს არსებობას იგი არ ებრძვის. ფარული გზით და ნელი ტემპით იკაფავდა გზას საქართველოს გასპარსელების იდეა. ძველი და ახალი ხერხი ერთ მიზანს ემსახურებოდა. როსტომს და მის ხელქვეით მყოფს მოწინავე ქართველობას, არ შეიძლებოდა არ დაენახა საით მიეჭანებოდა ირანის ხელქვეით მყოფი საქართველო. ამიტომ სრულიად ბუნებრივად გვესახება ის საუბარი, რომელიც საქართველოს ეკლესიის შესვეურებს არსენ სუხანოვთან ჰქონიათ. როსტომ მეფეს, ვითარცა პოლიტიკურ მოღვაწეს, რუსეთის გადმოსვლა კავკასიონზე შეიძლება გახარებოდა და აქ საკვირველი და უცნაური არაფერია.

სიტყვა გაგვიგრძელდა ზემოთ დასმულ კითხვაზე. მოკლე პასუხი არ ივარგებდა. ახლა უფრო ნათელი ხდება, რატომ ფიქრობდა შემახაში მყოფი არსენ სუხანოვი, რომ შექმნილ მძიმე მდგომარეობიდან. მას ქართლ-კახეთის მაჰმადიანი მეფე „როსტომ-ხანი“ გამოიყვანდა. მან იცოდა, რომ იმ ხანებში როსტომ მეფემ რუსეთში

ელჩი მიავლინა. ეს ამბავი ალბათ მან, თუ უფრო ადრე არა, შემახაში მისვლისას გაიგო.

არსენ სუხანოვი თავის მოგზაურობის აღწერილობაში წერს, რომ სექტემბრის 18, თბილისში მყოფ არსენს როსტომ მეფემ თარჯიმანი გამოუგზავნა იმის გასაგებად, თუ რა მიზნით მივიდა იგი თბილისში. ის წერს: «Тогож дни Рустем-хан прислал к Арсению толмача спрашивать, для чего приехал; и Арсений сказал: слышал я, что Рустем-хан послал к государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси посла своего, и по государеву указу, везде ему по городам дают подводы, корму и провожатых сколько угодно; а я ничего того не прошу, только о том челом бую, чтобы Рустем-хан велел меня проводить до Терека, потому, что из Шемахи русских людей не пускают к Москве».

არსენის გადმოცემით, როსტომ მეფეს, ყოველგვარი ყოყმანის გარე, შემახის ხანისათვის გადასაცემი სარეკომენდაციო წერილი გამოუგზავნია სუხანოვისათვის და შემოუთვლია, რომ თუ შემახის ხანმა გაგამგზავროს ხომ კარგი, თუ არა და დაბრუნდი თბილისში. და მე მთის გზით გადავიყვან თერგამდეო. როგორც ჩანს, როსტომ მეფის შუამდგომლობამ ვასკრა და სუხანოვი შემახადან მშვიდობით გაატარეს რუსეთის საზღვრებამდე და 1653 წლის 7 ივნისს მოსკოვში მივიდა.

როგორც მასალებიდან ირკვევა, რუსეთის ხელისუფლება შემოფოთებული ყოფილა იმის გამო, რომ სუხანოვისაგან დიდხანს არავითარი ცნობა არ იყო და საბერძნეთიდან და იერუსალიმიდან მოსკოვში ჩამოსულ ბერძნებს, სავარეო საქმეთა საგანგისოში, არსენის შესახებ ეკითხებოდნენ თუ რაიმე გაეგონათ.

მოსკოვში დაბრუნების შემდეგ, მალე ისევ საზღვარგარეთ გამგზავრება მოუხდა სუხანოვს. რუსეთის პატრიარქმა ნიკონმა იგი ათონზე გაგზავნა ბერძნული და სლავური ხელნაწერი წიგნების შესასყიდათ და მოსკოვში ჩამოსატანად. ჯერ კიდევ 1648 წლიდან დაიწყო რუსეთში საეკლესიო ლიტერატურის შეკრება ბერძნულ დედნებთან და ასე შესწორებული ტექსტების სტამბური წესით ბეჭდვა. ნიკონ პატრიარქის დროს კი, ქრისტიანული ლიტერატურის გამოცემის დროს, ძირითადი პირობა იყო ტექსტის წინასწარ ბერძნულ დედნებთან შედარება. როგორც პატრიარქ ფილარეტის დროს ჩატარებულ აღწერილობიდან ჩანს, საპატრიარქო ბიბლიოთეკაში 6 ბერძნული ხელნაწერი ინახებოდა მხოლოდ. ასეთ ვითარებაში ძველი, რუსული თარგმანების ტექსტების შემოწმება ბერძნულ

დღედებთან აღარ ზერხდებოდა. ამიტომ პატრიარქ ნიკონის განკარგულებით არსენ სუხანოვი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ათონზე გაიგზავნა. სუხანოვი აღკუთრული ყოფილა მდიდარი შესაწირავეებით, ფულით და იქაურ მონასტრების წინამძღვრებისადმი წერილებით.

არსენ სუხანოვის მიერ ათონიდან ჩამოტანილი წიგნები, დღესაც დაცულია მოსკოვის ყოფ. საპატრიარქო ბიბლიოთეკაში. თითოეულ წიგნს თვით არსენის ხელით ვაკეთებული მინაწერი აქვს ბერძნულ ენაზე, აქ აღნიშნულია რომელი მონასტრიდან არის ხელნაწერი წამოღებული. ამ წიგნების სიის გადასინჯვა ცხადყოფს იმას, რომ ათონის მონასტრებიდან შეძენილი ხელნაწერები არა მარტო რუსული ტექსტების შესაჯერებლად სჭირდებოდათ, არამედ რუსულ ენაზე არარსებულ თარგმანების გასაკეთებლადაც. კიდევ მეტი, ამ წიგნებს შორის არის ისეთი თხზულებებიც, რომელთა თარგმანა რუსულ ენაზე გათვალისწინებული არ ყოფილა და არც თარგმნილა. მაგალითად, ძველი ბერძნული კლასიკური ლიტერატურის ძეგლებზე, გრამატიკულ და რიტორიკული თხზულებანი. როგორც ჩანს, პატრიარქ ნიკონს, ასეთი წიგნების შეძენის დროს, მხედველობაში ჰქონია იმ ე. წ. „ბერძნულ-ლათინურ“ სკოლის საჭირო ლიტერატურით უზრუნველყოფა, რომლის გახსნასაც იგი 1654—55 წლებში გეგმავედა და მალე გახსნა კიდევ.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, პატრიარქ ნიკონს, საბერძნეთის მონასტრებში წიგნების შესაძენათ სპეციალისტის ვაგზავნა, არსენ ბერძენმა შთაავრნა. წიგნების შესაძენი თანხა თვით მეფის განკარგულებით ვაცემულა ფულისა და საფურის ბეწვის სახით. ფულის რაოდენობა სარქვეო მასალებში არ ჩანს, მაგრამ სამურის ბეწვი, რომელიც სუხანოვს ვლახეთში გაუყიდა, 3000 მაშინდელი მანეთის ღირებული ყოფილა. ამათგან 50 მანეთის ბეწვეული არ გაუყიდა არსენს და ნატუოთ დარჩენია. მაშინდელი სამი ათასი მანეთი უდრის პირველ მსოფლიო ომამდელ 45 ათას ოქროს მანეთს¹. ამას თუ ხაზინიდან ვაცემულ ვერცხლის ფულსაც დავუმატებთ. ადვილათ წარმოვიდგენთ რა დიდი თანხით იქნა არსენ სუხანოვი ვასტუმრებული ათონის მთაზე. წიგნების შეძენის საკითხზე ჩვენ აქ ასე ვრცლად არ შევჩერდებოდით, რომ ათონის ქართველთა მონასტრებს არ შეეხებოდეს იგი.

მოსკოვში დაცულ „Греческие дела“-ს ფონდში დაცულია საქმე, სადაც ათონის ივერიის მონასტრის არქიმანდრიტი დიონისე

¹ В. Ключевский, Опыты и исследования. Русский рубль XVI-XVIII вв., стр. 211.

ერთ თავის თხოვნაში მოიხსენიებს ნიკონ პატრიარქის წერტილს. რომელიც ამ უკანასკნელმა გაუგზავნა მონასტრის ხელმძღვანელობას ბერძნული ხელნაწერი წიგნების გამო!

ათონზე არაენი ორ თვეს დარჩენილა და ამ ხნის განმავლობაში იქ არსებული მონასტრების ბიბლიოთეკებს სონჯადა და საქირო წიგნებს ირჩევდა. მის მიერ შერჩეულ წიგნებს პირველ გვერდებზე სუხანოვი საკუთარი ხელით აწერდა „არსენ“, ასევე აწერდა თავისი ხელით ბერძნულ ენაზე მონასტრის სახელწოდებას, მაგ. ქართველების მონასტრის ბიბლიოთეკიდან წამოღებულ წიგნს აწერია „ტონ იბერონ ლავრას“.

ათონიდან ჩამოტანილი წიგნები ორჯერ აღუწერიათ. პირველად 1658 წელს, მეორედ 1675 წელს. ყველაზე მეტი ხელნაწერი ქართულ მონასტრიდან წამოუღიათ. 1660 წელს ბვერიის მონასტრის ხელმძღვანელობა მეფე ალექსი რომანოვს წერდა, რომ „არსენ სუხანოვის ხელით 156 ცალი ხელნაწერი წიგნი გამოგიგზავნეთ“. სულ ათონის მონასტრიდან 498 წიგნი ჩამოუტანიათ, მაგრამ (156 ცალი) არც ერთ მონასტრიდან არ წამოუღიათ. წიგნების რაოდენობა მონასტრების მიხედვით ასე ნაწილდება: 156, 61, 52, 43, 34, 32, 26, 18, 14, 9, 8, 6, 3, 2, 1.

ქართველების მონასტრის ბიბლიოთეკიდან წამოღებულ წიგნებს შორის ჩვენს ყურადღებას იპყრობს საერთო ხასიათის თხზულებანი:

1. ფილოსოფიური და რიტორიული შინაარსის კრებულები;
2. სოფისტ ათენეი ნავკრატელის—ბრძენთა მეჯლისი;
3. დემოსთენის ოლიმპიურ სიტყვათა მეორე და მესამე ნაწილი;
4. დიოგენ ლაერტის ზერძენ ფილოსოფოსთა მოკლე ბიოგრაფიები;
5. თუკიდიდეს ისტორია დანართით მე-15 საუკუნის ხელნაწერი;
6. დემოსთენის ოთხი სიტყვა;
7. ორიბაზ მკურნალის 9 წიგნი სააქიმო;
10. სოფოკლე პოეტის ტრაგედიები — აიაქსი, ელექტრა და მეფე ოიდიპოს; მოკლე განმარტებებით და სოფოკლეს ბიოგრაფიით მე-14 საუკუნის ხელნაწერი;
11. ტირან ფილარიდის 145 წერილი სხვადასხვა პირებისადმი და 73 წერილი რომელ ქრუტოსისადმი 1487 წლის ხელნაწერი;
12. ესქილეს ტრაგედიები;
13. პოეტ პეზიოდეს—შრომები და დღეები;
14. არისტოტელეს თხზულებანი, ლოგიკისა და ფიზიკის შესახებ;
15. ლიბანიოს სოფისტის სიტყვანი.

1 С. Белокуров, Арсений Суханов, 33- 336.

მოკლე ბიოგრაფიით; 16. პოეტურ თხზულებათა კრებული—კატონის, ჰერმესის, სიბილას, ევრიპიდეს, ჰეზიოდეს და სხვ.¹

სამწუხაროდ, დღემდე არც ერთ ქართველ მკვლევარს, ათონის ქართველთა წიგნთსაცავიდან წამოღებული ეს წიგნები არ გადაუხინჯავს. შეუძლებელია იქ რაიმე მინაწერები არ იყოს. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა აღგვითქვა ქართველების ამ მონასტრის ოდესღაც კუთვნილი წიგნების გადასინჯვა.

რით აიხსნება, რომ ათონის ქართველთა მონასტრმა ამდენი ხელნაწერი გაიმეტა რუსეთისათვის? 1652 წელს მოსკოვში ათონიდან ქართველთა მონასტრის არქიმანდრიტი კლიმენტი ჩასულა თავისი მხლებლებით. კლიმენტი არქიმანდრიტს, რუსეთის მეფის ამ მონასტრისადმი ნაბოძებ წყალობის სიგელის ძალით, მოწყალება უნდა მიეღო. მოსკოვში ყოფნის დროს კლიმენტის მეფისათვის თხოვნა მიუღწმევია, რომლითაც ქართველებისათვის მოსკოვში რომელიმე მონასტრის გადაცემას ითხოვდა. პატრიარქ ნიკონის მხარის დაჭერით. 1653 წლის 21 იანვარს ათონელ ბერებს მართლაც გადასცეს, კრემლის მახლობლად, ნიკოლოზის სახელობის მონასტერი. კლიმენტ არქიმანდრიტი ამ მონასტრის წინამძღვრათ დატოვეს მოსკოვში. შემდეგში რუსეთში გამგზავრებულ ათონელების თავშესაფარი ყოფილა ეს მონასტერი. და როდესაც არსენ სუხანოვი ათონში გაემგზავრა წიგნების შესაძენათ, ქართველ ბერებს ანდა ქართულ მონასტერში დამკვიდრებულ ბერძნებს, ბუნებრივია, ძდიდარი ბიბლიოთეკიდან, არსენ სუხანოვისათვის საგრძნობი რაოდენობის წიგნები დაეთმოთ.

ნიკონ პატრიარქი საერთოდ ყურადღებით ეპყრობოდა რუსეთში ჩასულ ქართველ სასულიერო პირებს, ასევე ყურადღებით იყო იგი ათონის ქართველთა მონასტრის ხელმძღვანელობისადმი. მაგრამ ეს ყურადღება ქველმოქმედება კი არ იყო, არამედ სრულიად გარკვეული პოლიტიკური შინაარსის მქონე აქტი: მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარში, ოცდაათიანი წლებიდან მოლაპარაკება მიმდინარეობდა და ბოლოს გაფორმდა კიდევ, თეიმურაზ I თაოსნობით, საქართველოს სამეფო სამთავროთა რუსეთის ხელქვეით პოლიტიკურად დაქვემდებარება. რუსეთის პატრიარქი კი ცდილობდა უძველესი ქართული ქრისტიანული ეკლესიის რუსეთის საპატრიარქოსადმი დაქვემდებარებას. მართალია ასეთი წინადადებით რუსეთის ეკლესიას არ მიუმართავს ოფიციალურად, მაგრამ საკმაოდ მოხერ-

¹ ქართული მონასტრის კუთვნილი ამ ხელნაწერებს შესახებ იხ. ს. ბელოკუროვის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 354—373.

ხებულად და შემარავი გზით საფუძველს ჰქმნიდა რუსეთის ეკლესიის ხელმძღვანელობა, რუსეთის ეკლესიის წარმომადგენლები, გამოგზავნა საქართველოს ეკლესიის შესამოწმებლად და პატრიარქ ნიკონის წერილი ქართველ სამღვდელოებისადმი, ეს უბრალო და უმნიშვნელო არავის ეგონოს. ქახეთის ეკლესიის მეთაურებმა, რომ კრება არ მოიწვიეს და ნიკონის წერილის საჯაროთ მოსმენა არ მოინდომეს, საქმე გააჭიანურეს და რუსეთიდან მოვლენილ კომისიის უმნიშვნელები არ მიიღეს, ესეც უმნიშვნელო აქტი არ ყოფილა ქართველი მღვდელმთავრები რუსეთიდან მოვლენილ იოსებ არქიმანდრიტს მიუთითებდნენ, რომ ჩვენ იერუსალიმის პატრიარქმა თეოფანემ შეგვახოწმა და მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ ეკლესიიდან არავითარ გადახრას ადგილი არ ჰქონია ჩვენშიო. თეიმორაზ მეფეც მიხეილ რომანოვს წერდა: „მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ სარწმუნოებიდან ჩვენ არავითარი გადახრა არც ვვაქვს. ჰეშმარიტი მართლმადიდებელი ქრისტიანები ვართ ჩვენ. მართლმადიდებელი პატრიარქები: კონსტანტინოპოლის თეოლოპტე, ანტიოქიის ნეოფიტე, იერუსალიმის თეოფანე და ამ პატრიარქების მიტროპოლიტები და არქიმანდრიტები ჩამოდიან ჩვენთან მარადყამს, შეწირულების მისაღებად, და არც ერთ მათგანს, ჩვენს მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ სარწმუნოებაში, რაიმე შეცდომილება არ უპოვიათო“.

აღმოსავლეთის პატრიარქების ხსენება რუსეთის ეკლესიის ხელმძღვანელობასთან იმის მაჩვენებელია, რომ საქართველოს ეკლესია რუსეთის ეკლესიის პრიორიტეტს არ ცნობდა. მაგრამ თურქეთის გაბატონების შემდეგ, გაჭირვებაში ჩავარდნილ აღმოსავლეთის პატრიარქებს, რუსეთის ეკლესია სიმიდროთაც სჯობნიდა და არაც მთავარია, მის ზურგს უკან მდგომ რუსეთის დიდ სახელმწიფოთაც. ათონის საგანმანათლებლო ცენტრების მდიდარი საჩუქრები დაქვემდებარება მოიწადინა რუსეთის ეკლესიამ. სასულიერო სასწავლებლის მოსკოვში დაარსებაც დასახულ გეგმების სისრულეში მოსაყვანად გადაგმული ნაბიჯი იყო. არსენ სუხანოვი ათონიდან 1655 წელს დაბრუნდა, როგორც იტყვიან, მისი ბედი რომ ის ამ წლებში მოსკოვში არ იყო, 1654 წელს მომსვრელი ეპიდემია მძინეზარებდა, აუარებელი ხალხი იმსხვერპლა მან და მათ შორის ბერების დიდ რაოდენობა. მონასტრის საერთო საცხოვრებლის პირობებში თურმე ეპიდემიამ მუსრი გაავლო შავ სამღვდელოებას და თითო თოლლა თუ გადარჩა.

ათონიდან დაბრუნებული არსენი სამეზბის ცნობილ მონასტრის კელარათ დაუნიშნავთ. ძველ რუსეთში კელარის ხელთ იყო სამონასტრო მამულების მეურვეობაც. მოსკოვის მახლობლად არსებული სამეზბის მონასტერი უმდიდრესი მემამულე იყო, გარდა იმისა, რომ მონასტერი უძლიერესი ციხე-სიმაგრეც იყო. ისე რომ აქ კელარად დანიშვნა დიდი ნდობის მაჩვენებელიც იყო. 1661 წლიდან სუხანოვი მოსკოვის ცნობილ სტამბის ხელმძღვანელია და ბერძნულ დღენებთან შეჯერებულ წიგნების ბეჭდვას უდგას სათავეში.

1664 წლიდან, ალბათ ხანდაზმულობის შედეგად დაუძღურების გამო, არსენს სტამბის ხელმძღვანელობა დაუტოვებია და ისევ სამეზბის მონასტერში ცხოვრობს, მაგრამ მას არავითარი თანამდებობა არ აქვს აქ. 1668 წელს 14 აგვისტოს იგი ამავე მონასტერში გარდაცვლილა. არსენს ანდერძის წიგნი დაუტოვებია, რომლის ძალით მონასტერს გადაეცა 800 მანეთი, რაც პირველი მსოფლიო ომის წინანდელ 13.600 ოქროს მანეთს უდრიდა¹.

ჩვენ მკითხველის ყურადღება განზრახ შევაჩერეთ არსენ სუხანოვის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ძირითად მომენტებზე. სუხანოვის მოღვაწეობის მნიშვნელოვანი მომენტები საქართველოსთან არის ასე თუ ისე დაკავშირებული და თავის დროისათვის ამ განათლებულ რუსს, არა ერთი საყურადღებო ცნობა დაუცავს ჩვენი ისტორიისათვის.

ზემოთ ვნახეთ, თუ როგორი მნიშვნელოვანი ცნობები მოგვაწოდა ჩვენ არსენ სუხანოვმა როსტომ მეფის შესახებ. მართალია, როსტომს პირადათ არ უსაუბრია სუხანოვთან რუსეთზე ორიენტირების შესახებ, მაგრამ უნდა ვიცოდეთ, რომ საქართველოს პატრიარქმა იცოდა ვის უსაუბრებოდა და რატომ იყო საქირო არსენ სუხანოვთან მაჰმადიან როსტომის ქრისტიანებისადმი და რუსეთისადმი კეთილგანწყობილებებზე საუბარი.

საყურადღებოა ამ მხრივ მეორე ფაქტი, ცოტა უფრო ადრინდელი. როგორც ცნობილია, კახეთის მეფე ალექსანდრე II დიდათ წოდებული, მისმა გამაჰმადიანებულმა შვილმა კონსტანტინემ, სპარსეთის შაჰის, აბას პირველის, კარზე პატარაობიდანვე აღზრდილმა, იმავე აბას-შაჰის ბრძანებით, კახეთში მოსვლისას მოჰკლა. კონსტანტინესავე დავალებით იმავე დღეს მოკლულ იქნა მისი უფროსი ძმა გიორგი. ალექსანდრე მეფე და მისი უფროსი ვაჟიშვილი გიორგი რუსეთზე ორიენტირებული პოლიტიკოსები იყვნენ, კონსტან-

¹ რუსული მანეთის კურსის შესახებ იხ. ვ. კლიუჩევსკის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 211.

ტინე სპარსეთის შაჰის ფრთებს ქვეშ ფიქრობდა თითქოს კახეთის გაბედნიერებას. ასეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს კონსტანტინე თავის მოქმედებით. მაგრამ თუ ჩვენ არსებულ წყაროებს დროა ჩავუკვირდებით დავინახავთ, რომ კონსტანტინე ბატონიშვილი არც ისე მარტივად წყვეტდა ორიენტირების საკითხს. როგორც ეს ერთის შეხედვით შეიძლება მოეჩვენოს ადამიანს.

რა თქმა უნდა, სარწმუნოებას იმ დროს მნიშვნელობა ჰქონდა. მაგრამ თვლიდა თუ არა კონსტანტინე ბატონიშვილი თავის თავს ქართველად? ქართველისათვის მაცმადიანურ სარწმუნოების ძალით თავს მონხვევა, გასპარსელების ან გათურქების მიზნით ხდებოდა. შემთხვევით კი არ ამბობდნენ, როცა ქართველი გამაცმადიანდებოდა, ან გრიგორიანულ ან კათოლიკურ სარწმუნოებაზე გადავიდოდა, გათათრდა, გასომხდა და გაფრანგდაო. მაცმადიანი ან სომეხი თუ მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე გადავიდოდა გაქართველდაო ამბობდნენ. წყაროებში არა ერთხელ იხსენიება ალექსანდრე ქართველი, ყარამან ქართველი და სხვ.

მაგრამ ერთი თაობის სიცოცხლის მანძილზე, სარწმუნოება შეცვლილ ადამიანს, არ შეეძლო თავისი ვინაობის დავიწყება. კარგად იცოდა ეს სპარსეთის და თურქეთის დიპლომატიამ და ამიტომ გამაცმადიანებული ქართველი ბატონიშვილი მუდამ თვალყურით დევნების ქვეშ ჰყავდა.

სწორედ იმ დროს, როცა გამაცმადიანებული კონსტანტინე სპარსელების თანსლებით კახეთის სატახტო ქალაქში მიბრძანდა და დადი ხნის ერთმანეთის უნახავი მამაშვილი ერთად შეიყარნენ და შვილმა მუხანათურად მამა და ძმა მოაკვლევინა, სწორედ ამ დროს, რუსეთიდან მეფე ბორის გოდუნოვის ელჩები ტატიშჩევის მეთაურობით ძაგეშში იმყოფებოდნენ, ისე რომ მკვლელობის გამო ატეხილი ხმაური მათაც გაიგონეს. და როცა კონსტანტინე მეფედ გამოცხადდა, რუსეთის ელჩებმა კონსტანტინეს კარისკაცი მამედ-ბეგი (გამაცმადიანებული ქართველია) დაათვრეს და საიდუმლოთ მკვლელობის ამბავი გამოკითხეს თურმე. ელჩი ტატიშჩევი წერს:

«... расспрашивали, подпоив пристава Магмет-бека: с шаховъ ль вѣдома убилъ Константинъ отца своего и брата? И сказывалъ Магметъ: какъ деи такое дело учинить безъ шахова вѣдома, что сыну отца убить и государство засесть, где то слыхано? А тое деи ноци. передъ убийствомъ Александра царя Константина царевичъ плакалъ во всю ночь. А говорилъ съ нимъ, Магметомъ, тайно: не ведаю деи какъ быть? Убить отца своего — ино отъ бога погибнуть; а не убить — ино самому отъ шаха

убиту быть. И убиты деи Александро царь с сыном по шахову велению»¹.

სხვა რიცხთ ეს შართლაც არ შეიძლებოდა მომხდარიყო, არ არსებობდა სხვა ძალა, რომელიც ირანს დაუპირისპირდებოდა და დასძლევდა, კონსტანტინე განწირული იყო. რუსეთის ელჩებს საუბარში განუცხადა კონსტანტინემ, რომ რუსეთის ერთგული მეც ვიქნება თუკი რუსეთი ამიერკავკასიაში მტკიცედ დადგამს ფეხს და ამ გზით მე დასაყრდენი შექნებაო: «нидобно де то, чтоб был — хребет крепок от государя (იგულისხმება რუსეთის მეფე), на чтоо было оперетца и надежда держать»².

როგორც ვხედავთ, სპარსეთზე ან თურქეთზე ორიენტირებული ქართველი პოლიტიკოსების არსებობა საქართველოში, რუსეთის სამეფოს სამხრეთით სისუსტემ განაპირობა, თორემ მაჰმადიანი კონსტანტინე და როსტომიც პრინციპულად რუსეთს არჩევდნენ, იმდენად აუტანელი იყო ირანელი შაჰების ჯიქურ გასპარსელების უხეში პოლიტიკა საქართველოში.

არსენ ბუხანოვის ცნობები ამ მხრივ ძვირფასია და სულ სხვა რიცხთ წარმოგვიდგება ჩვენ როსტომ მეფის ბიროვნება და სპარსეთის სამეფო კარის ერთგვარ დათმობებზე წასვლა. როსტომი ქართულ საქმეს, როგორც ჩანს, გულწრფელად ემსახურებოდა და იმის ცდაში იყო სპარსეთის კარს დათმობის პოლიტიკა არ შეეცვალა. ვახუშტ ბაგრატიონს ერთგვან აღნიშნული აქვს, რომ ერთ ბრძოლაში როსტომ მეფეს თეიმურაზის დატყვევება შეეძლო, მაგრამ განზრახ ვხა გაუხსნა და გაქცევის საშუალება მისცაო. აქაო და ირანის შაჰის კარზე ფასი დამედებო; თეიმურაზის დატყვევების შემდეგ რუსეთს საქართველოში დასაყრდენი აღარ ეყოლება, დათმობები საჭირო აღარ იქნებაო. ამდენად თეიმურაზის შეუდრეკელ ბრძოლას სპარსეთის წინააღმდეგ და მის რუსეთზე ორიენტირებას სპარსეთის კარი დათმობაზე წაუყვანია.

აკაკი წერეთელი „ბაშიაჩუკის“ მეოთხე თავს ასე იწყებს: „კახეთის მეფე, თეიმურაზ პირველი, დავით წინასწარმეტყველს ეტოლებოდა თავის გუნებაში: „ის ჩემი წინაპარი და მისი ჩამომავალი. ისიც გვარგვინოსანი—მგოსანი და მეცო“ მფიქრობდა და ისიც ავიწყებოდა; რომ დავით მეფობდა უმაღლესად ჩაგონებულნი და თეიმურაზი მხოლოდ ქვეშევრდომთაგან უმაღლესად შეგინე-

¹ С. Белокуров. Сношения России с Кавказом. гл. 485-486.

² იქვე, გვ. 490.

ბული; ის ებრძოდა „ამალეკთა“ და ეს აქ თათარ-ლეკთა... პოლიტიკაში პოეტობდა, პოეზიაში პოლიტიკობდა ის დალოცვილი და მოსაზარელ მომავალს უმზადებდა სამეფოს. ამას ატყობდნენ ზოგიერთები, მაგრამ ვინ „ვაპბედავდა ცხადად მხილებას—და ჩუმად კი აქ—იქ საყვედურები ისმოდა“. ამ საყვედურების ერთი შემთხვევა ჩვეუ აქვს ჩვენს სახელოვან მწერალს ცოცხლად გადმოცემული. თეიმურაზ მეფის მისამართით მამა და შვილი საყვედურსა და უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ. ირონიით საუბრობს მამა და შვილს თეიმურაზის პოეტურ შემოქმედებაზე: „შარშან ვაზფხულზე ჩაქეტა და „ლეილ-შეჯუნიაანი“ დაგვიწერა, ერთხელ ზაფხულში „შაში-ფარვანიაანი“, მეორედ შემოდგომას „ხილთა-ქება“ და ახლაც უთუოდ ზაძორის შესაფერისა სწერს რასმე“... „მეფე რომ „პიაპულუ-პიიბუს“ დაუკრავს, მაშინ მისი სამეფო „ვაი-ვაის“ იმღერებს“... „სწორედ იმ დროს, როცა ორი დარბაისელი მამა-შვილი ბუხრის წინ საყვედურობდნენ, თეიმურაზ მეფე შართლა ჩაქეტაში იჯდათ. ვვაუწყებს ჩვენი მსცოვანი მწერალი... „წინ ედვა ორი წერილი: ერთი ჩრდილოეთიდან და მეორე აღმოსავლეთიდან გამოგზავნილი. პირველი ტკბილი იყო, ალერსიანი და იმედით გამამხნევებელი მეორე—რჩევა საყვედურებითა და მუქარით სავსე; ერთი გულში უბინცინებდა, მეორე—კი გულზე ჰკბენდა: „თეიმურაზ-ხან სწერდა შაბაბას პირველი—შევიტყვე, რომ პაპა შენის კვალს შესდგომიხარ და გადაშთიელი გინდა კარზე მომაყენო საჭირბოროტოდ. მაგრამ სანამ მე მომადგებოდნენ, ხომ შენი სამეფო უნდა დაუდგა გზად და ხიდად! და მიკვირს, რომ ჩემთან ერთად მმასავით თანშეზრდილს. ქეტა-გონება დაგკარგვია! ჩვენი ძმური კავშირი უძველეს დროიდან დღემდე მტკიცედ შენახულა და ახლა რაღად უნდა გაწყდეს? მართალია, ჩვენი დიდი სახელი ადევს თქვენს პატარა სამეფოს. მაგრამ საქმით ხომ დამოუტყიდებელი ხართ და არავინ ეხება თქვენს რჯულს, ენას, ეროვნებას, ზნე-ჩვეულებას და წესწყობილებას? თეიმურაზ—ხან! გადაიგდე გულიდან ეგ ორივესათვის მავნებელი სურვილი, თვარა, თავმან ჩემმან, ველარ გადაურჩეთ ჩემ სამართლიან რისხვას, ველარც შენ და ველარც შენი სამეფო“. ეს წერილი რომ წაიკითხა, თეიმურაზმა თავი ჩაღუნა და ღრმად ჩაფიქრდა. ბოლოს თითქოს რაღაცამ გამოაფხიზლო, უცბად გასწორდა, დაიკვირა: არა! არა! გათავებული საქმეა... აქ ფეილამშარია თავმდეები და იქ—კი ჯვარი და სახარება! პირველს რომ დავერწმუნო და მეორეს არ ვენდო, ეს ხომ რჯულის გმობა იქნება?! უნდა გადაწყდეს... რაც მოხდეს, მოხდეს... ამავდ დროს დარბაზმა ხმის უმეტესობით გარდაწყ-

ყვიტა, რომ გაეწყვიტა კავშირი სპარსეთთან და მიჰკედლებოდა ჩრდილოეთს... „ეს ვოცელი ამონაწერი წერა-კითხვის მცოდნე ყოველი ქართველისათვის ცნობილ თხზულებიდან ჩვენ შემთხვევით და სხვათა შორის არ მოგვაქვს დღეს აქ. ჩვენმა დიდმა მწერალმა აკაკი წერეთელმა თავისი აზრი გამოთქვა თეიმურაზ პირველის შესახებ. მოტანილ სტრიქონებში თეიმურაზი შეფასებულია როგორც პოეტი და როგორც მეფე პოლიტიკოსი. აქ გარკვეული თვალსაზრისით საქართველოს ისტორიის ერთი პატარა, მაგრამ უადრესად მნიშვნელოვანი მოხავეთია თავისებურად გაშუქებული, და ნურავის, ჰგონია, რაკი მხატვრულ ნაწარმოებში ისტორიული მასალა გამოყენებული ამას არსებით მნიშვნელობა არ ჰქონდეს ჩვენს საისტორიო მეცნიერებისათვის. მკვლევარის წერილი სამეცნიერო ჟურნალში, სამწუხაროდ, ვიწრო სპეციალისტების წრეს იქეთ იშვიათად წვდება, ხოლო ისეთი მხატვრული ნაწარმოები, როგორც მაგ., „ბაშიაჩუკია“ თეიმურაზის მოღვაწეობის აკაკისეულ გაგებას მთელ საქართველოს აცნობს და, რაც მთავარია, ამ შეფასების სისწორეში ღრმად არწმუნებს. მხატვრულად აღწერილი სახეები, სამუზეუმო თუ საარქივო დოკუმენტურ ძეგლებიდან მოტანილ ტექსტებზე გაცილებით უფრო ძლიერი არგუმენტია არა სპეციალისტ ფართო მკითხველისათვის და უნდა გამოეტყდეთ—ზოგჯერ სპეციალისტიც ძნელად დაადწვევას მას თავს.

თეიმურაზ I რუსეთზე ორიენტირების მომხრე პოლიტიკოსი მოჩანს. მან არ ისურვა ირანის წინაშე ქედის მოხრა, 50 წელი იბრძოლა და უთანააწრო ბრძოლაში დაეცა კიდეც. თეიმურაზი უშუალო მოწმე შეიქნა მისი გეგმების საშინელი მარცხის, რუსეთით იმედგულმა სამეფო დაპყარგა, აუარებელი მსხვერპლი გაიღო, საკუთარი ოჯახის წევრების ჩათვლით, და ბოლოს ყოველმხრივ დამარცხებული, თითქმის ყველას მიერ მიტოვებული, ირანის შაჰს მიუვიდა და ტყვეობაში სული დალია კიდეც. ნუთუ ასე ფუჭი გამოდგა ათეული წლების შეუდრეკელი ბრძოლა ირანელ მოძალადეების წინააღმდეგ? ნუთუ თეიმურაზი, როგორც პოლიტიკოსი ისეთი ბეცი გამოდგა, რომ მას უკეთესი გამოსავალი ჰქონდა და გაუტობით. „პოლიტიკაში პოეტობით“ ვერ იბოვა იგი და იმერეთში თავის გვირგვინის სიძესთან შეხიზნულმა ათეული წლის განმავლობაში სამოწყალო ულუფით ყოფნა არჩია და საქმე შემოღველობა იყო მისი პოეტური შემოქმედება?

თეიმურაზის ვითარცა პოლიტიკოსის მიაჩნად და აუცილ ხსენების შემთხვევები არა ერთი გვსმენია და საამისო მთავარ არგუ-

მენტად ქართლის მეფის როსტომ I პოლიტიკას მიუთითებენ—
თუ იმავე თეიმურაზის თანამედროვე როსტომმა ირანთან საერთო
ენის გამოწახვა შეძლო და ქართული საქმის კეთებაც მოახერხა,
როსტომ შეაყლიტა ირანის ძლიერებას ქართლ-კახეთი, რუსეთით წა-
ადრევეად და ამარდ იმედულმა თეიმურაზმაო. აქ დასმული საკ-
ოთხების მთლიანად გადაწყვეტა სცილდება ამ მიმოხილვის ფარგ-
ლებს. თუ ჩვენი სახელოვანი მწერალი, თეიმურაზ მეფის მოღვაწეო-
ბის შეფასებისას მხოლოდ როსტომ მეფის მაგალითს ემყარება, მა-
შინ მისი კონცეპცია სადაოდ გამოიყურება. როსტომ მეფის
მიერ „დამშვიდებული საქართველო“ შესადარებლად არ გა-
მოდება თეიმურაზის ღვაწლის შეფასების დროს, სპარსეთის
სამეფო კარის დათმობაზე წასვლის ნამდვილი მიზეზი თუ არ
გავითვალისწინეთ. ამიტომ თეიმურაზს, როგორც პოლიტიკოსს
თავისი ადგილი აქვს ჩვენს ისტორიაში. იგი „პოლიტიკაში
მოღვესე“ კი არ არის, არამედ საქართველოს პროგრესულ
მოწინავე წრეების სათავეში მყოფი ხელისუფალი, ფეოდალურ სა-
ქართველოს დაჩინული მდგომარეობიდან გამოსავალი გზების შე-
უდრეკელი მაძიებელი, მოწინავე საქართველოს მეთაური, საქართვე-
ლოს ჯიქურ გასპარსელების წინააღმდეგ დაუცბრომელი მებრძო-
ლი, საქართველოს მოამავე მწერალი; რომელმაც ერთ ხანს ირანის
სამეფო კარის საქართველოს მიმართ წარმოებული პოლიტიკის
შეცვლა შეძლო.

მაგრამ არსენ სუხანოვის მოგზაურობის აღწერილობაში საქარ-
თველოს შესახებ დაცული ცნობების მნიშვნელობა მარტო ზემო
ნათქვამით არ ამოიწურება. ზემოთ ჩვენ აღნიშნული გეგონდა, რო-
გორ შეშინებული იყო ამიერკავკასიის მაჰმადიანური სამყარო, რო-
ცა როსტომ მეფემ რუსეთში ელჩი მიაგლინა. არსენ სუხანოვის
ცნობა ამის შესახებ, შესანიშნავი დამადასტურებელი ფაქტია თუ რა
პოტენციის შემცველი იყო საქართველო მე-17 საუკუნეშიაც. იგი
პოლიტიკურად დაქუცმაცებულიც შიშსა და მორიდებას უნერგავდა
მაჰმადიანურ გარემოცვას. თეიმურაზ მეფის თავის სამფლობელო-
დან განდევნა ირანის სახელმწიფოს ძალებს გასჭირვებია და ძლივეს-
ძლივობით მიუღწევია ირანს მიზნისათვის. ყოველივე ეს, რა თქმა
უნდა, პირველ რიგში ქართველების იშვიათი ბრძოლისუნარიანობის
შედეგი იყო. ამ უნარის შესახებ ჩვენ არა ერთი ევროპიელი მოგ-
ზაურის ცნობა გვაქვს დაცული.

იტალიელი კაპუცინების წესის მისიონერი დიონიჯო კარლი პი-
აჩენცელი, მე-17 საუკუნის ოთხმოციან წლებში საქართველოში

მყოფი, „სარწმუნოების გამავრცელებელ კონგრეგაციისადმი“ წარ-
დგენილ თავის რეზიუმეში, ქართველებს გამბედაობას და ომში
მამაცობას აქებს და ერთგან წერს: „ირანის სპასალარი, შაჰის
ბრძანების მიუხედავად, ვერ ჰბედავს საქართველოში შეჭრას, რად-
გან ფიქრობს, რომ სისასტიკით ვერაფერს ვახდება. ოთხს წელზე
მეტია ამ ქალაქში (განჯაში) დგას, მაგრამ გამბედაობა არ ჰყოფნის
წინ წაიწიოს. ეს კი მიუხედავად იმისა, რომ მისმა ხელმწიფემ სამ-
ჯერ და მეტადაც გააძლიერა სპარსელებით თბილისის და გორის
ციხეები იმასთან შედარებით, რაც ჩემი ამ ქვეყანაში მოსვლის უამს
(1681 წ.) იყო. მას თავისი ჯარის, თუ ვინიცობაა წინ წაიწია, და-
ლუბვისაც ეშინიან და სპარსთა სახელის პრესტიჟის დაკარგვისაც.
ქართველები გულად აღ უცდიან მას. რადგან კარგი
მეომრები არიან და თანაც საკუთარ მიწა-წყალზე იბრძვიან. ბევრ-
ჯერ ყოფილა, რომ ქართველებს ნაკუწ-ნაკუწად აუკაფავთ ათასო-
ბით სპარსელი. სარდალი ვერც უკან გაბრუნებულა, რადგან შაჰის
რისხვის ეშინია... ქართლის, გურიის, სამეგრელოს და სხვათა მთა-
ვარნი ბოლოს და ბოლოს ერთმანეთის ნათესავნი არიან. ყველა ეს
მთავარი, რომ შეერთებულყო. მეომარსა და საომარ იარაღში ვა-
წიფულ ქართველებს, რომელთა ქვეყნის ძალა და სიდიადე იტალი-
ისას არ ჩამოუვარდება, შეეძლოთ ამჟამად დაძაბუნებული სპარსე-
თისათვის მუშტი ვჩვენებიათ, როგორც ეს მათ არა ერთხელ მოუ-
მოქმედებიათ... ქართველები მეომრობით არიან განთქმული. ეს
ქეშმარიტებაზე უფრო მეტია, ვინაიდან ქართველები ლაშქარ-ნა-
ღირობის გარდა, რაშიაც ისინი განუწყვეტლივ იწრთობიან, მე-
კნახე მათი განსაკუთრებული თამაშობანი, რომლითაც ისინი ისრის
ხელმარჯვედ ტყორცნას სწავლობენ... ამ ხალხის ამგვარ ვარჯიშო-
ბაში ნახვას არაფერი სჯობია. პირდაპირ გამაცვიფრებელია მათ მი-
ერ ცხენის ოსტატური, ერთმანეთზე დაუჯერებლად მართვა და მი-
წიდან ბურთის აღება... ამასთან ისინი ისე დაბლა იხრებიან, რომ
ბევრჯერ ვიფიქრე—ესაა გადმოვარდნენ და მიწაზე ზღართანს მოა-
დუნენ მგეტქი. მათ სხვა თამაშობანიც აქვთ. მაგრამ სიმოკლისათვის
არ აღწევრ.

სპარსელები, რომელნიც ყოველთვის ესწრებიან ქართველთა
მსგავსსა და სხვა ვაჟაკურ გართობა-თამაშობებს, ისეთნაირად
აღწერენ მათ, რომ ზოგჯერ დაუჯერებელიც კია. ამით ისინი პატი-
ვით მოსავენ ქართველთა მეომრულ ღირსებებს. ეს გარემოება
(სპარსეთის) სარდალს მდგომარეობას უმსუბუქებს... და სპარსეთის
ხელმწიფის წინაშეც ნაწილობრივ ბოდისს ხდის. ის თავის ჯართან

ერთად ადგილიდან არ იძვრება მხოლოდ იმიტომ, რომ ამგვარ მელომარ ხალხთან შებმა შეიძლება სასიფათო აღმოჩნდეს“¹.

ასეთი ცნობები არა ერთია ევროპიელ ავტორთა თხზულებებში. მაგრამ არსენ სუხანოვის ცნობა სხვაზე არა წაკლებს საყურადღებო იმ-გარემოებით, არის, რომ იგი თვით მაჰმადიან მეზობელთა ბანაკიდან მომდინარეობს: „ქართველები ორმოცდაათი ათასი რომ იქნეს, ჩვენ კი ათასი, მაშინაც ვერ შევძლებთ მათთან ბრძოლას, ჩვენს ქვეყანას მდინარე მტკვარამდე ცარიელს ვახდინა, კარავის გამართვის საშუალებასაც არ მოგვცემენო“. ეუბნებენ მაჰმადიანები სუხანოვს. მაგრამ ასეთ უბედურებას ირანელები მაშინ ელიან თუ საქართველო გაერთიანებული ძალებით დახედება სპარსეთს. სამართლიანად აქვს ერთგან აკად. ნ. ბერძენიშვილს აღნიშნული: „საქართველოში კარგად იცოდნენ, რომ თხმალ-ყილბაშ დამპყრობელთაგან ხსნა ქვეყნის ძალთა გაერთიანებაში იყო. მაგრამ ამ ცოდნის პრაქტიკული ხორცშესხმა ვერ წერსდებოდა. ამის უძმაგრესი მიზეზი ორი იყო: საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური წყობილება—თავადურ-ბატონყმური სისტემა—და უცხოელ დამპყრობელთა ცდები ქვეყნის დასაშლელად. მიუხედავად ამისა, გვიანფოთალური ხანის არცერთ მომენტში ქვეყნის გაერთიანებისაკენ მიმართული ცდები არასოდეს შეწყვეტილა“².

რა თქმა უნდა, საქართველოს მოწინავე წრეები, მიუხედავად მძიმე თავგადასავლებისა, გონებრივად ისე არ დაქვეითებულან, რომ ძალთა გაერთიანების მნიშვნელობა დაფიწყებოდათ ქვეყნის თავდაცვისათვის. ასეთი ელემენტარული აქტის არ ცოდნა, ფეოდალური ხანის განვითარების საფეხურზე, არ შეიძლებოდა. სრულიად შემთხვევითი არ არის, რომ ყანჩაეთის ფამგულანის ხელნაწერის ცარიელ კაბადონზე მინაწერს აკეთებს იმ დროის მოწინავე ქართველი: „საქართველოს დარბაისელნი მუხრანის ბატონი, არაგვის ერისთავი, ქსნის ერისთავი, ამილახვარი, ერთმანეთის მტერნი და მოკიშპენი“ იყვნენ; არც ერთმანეთს ასვენებდნენ და არც ქვეყანასა და ამით მტერმა უფრო ძალა წამოატანა და დაჩაგრა. თორემ თუ ამათ ერთი ბირი ჰქონებოდათ, ვერც არას უზამდნენ, ვერც არას სხვა მტერი წაართმევდა რასმე. ამათი საქმე ნიადავ ასე ერთმანეთის

1 მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, საქრთ. მეცნ. აკად. გამომცემლობა, 1951, ნაკვეთი 29, დიონიზო კარლი ჰიანჩიკელი, თბილისა აღწერა. ბეჟან გიორგაძის თარგმანი, გვ. 170—179.

2 მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, I ნაკვ., 1944 წ., გვ. 128.

მესისხლეობით გათავებულა და წამხდარა, მაგრამ ამ საქმეს არც მოკლებიან და არც მოუშლიათ“!

ეს სტრუქტონები თავადური საქართველოს მისამართით არის დაწერილი და არსებითად საქართველოს დაცემის მიზეზზე მიგვიითხებს. ჩვენს ქვეყანაში სცოდნიათ სათავადოების სისტემის მნიშვნელობა სახელმწიფოსათვის.

მაგრამ მთავარი აქ ის არის, რომ მინაწერიდან არ ჩანს მისი ავტორი როგორ წამალს ვარაუდობს ქვეყნის ამ სენისაგან გასაკურნავად. ჟამგულანის მინაწერის ავტორი უფრო სასულიერო პირი უნდა იყოს ვინემ საერო. მართალია, ჩვენ ამის გადაჭრით მტკიცება არ შეგვიძლია. მაგრამ ჟამგულანის ცარიელი კაბადონის გამოყენება და ასეთი შინაარსის ტექსტის მოთავსება უფრო თავადების ობოზიციაში მყოფი პირის უნდა იყოს, რომელსაც ჟამგულანთან ხშირად ჰქონდა საქმე. ფეოდალურ პოლიტიკურ დაქუცმაცებულობის დროს, ქრისტიანული ეკლესია სუსტი, მაგრამ მაინც ქვეყნის მთლიანობის ერთგვარი შემაკავშირებელი დუღბია. საქართველოს რომელ სათავადოშიც არ უნდა იყოს ქრისტიანი და ამ სარწმუნოების იერარქიის დაბალი თუ მაღალი წარმომადგენელი, ის მაინც მცხეთის პატრიარქ-კათალიკოსს ექვემდებარება და მის ბრძანებას ასრულებდა. დაუძღვრებულნი საქართველოს მეფე ხელისუფალიც ურჩ თავადების დასაქვემდებარებლად ეკლესიის ავტორიტეტს მიმართავდა. იმ დროს ჯერ კიდევ ჰქონდა ძალა ფიცსა და შეჩვენებას. თვით ეკლესიის ძლიერება შინაგან მთლიანობაში იყო და ამიტომ იყო დამოუკიდებლობისაგან მიდრეკილი უბედური სამცხე-საათაბაგო ქართულ ეკლესიის ცენტრისაგან მაწყვერელის დამოუკიდებლობისათვის იბრძოდა. ის იმ ძაფის გადაჭრასაც შეეცადა, რომელიც საქართველოს ცენტრთან მას ჯერ კიდევ აკავშირებდა.

ყანჩაეთის ჟამგულანის მინაწერის ავტორისათვის, საქართველოს სათავადოების მიერ შექმნილ ვითარებიდან, გამოსავალი იმაშია, რომ სათავადოებმა ერთიმეორეს „მესისხლეობა“ უნდა მოშლონ და ერთი ძალით გამოვიდნენ გარე მტრის წინააღმდეგ. ე. ი. თვით სათავადოებმა თავისით უნდა იკისრონ ეს საპატრიო საქმიანობა (მაგრამ „ამ საქმეს არც მოკლებიან და არც მოუშლიათ“). მაგრამ, თუ როგორ განსორციელებდა ეს ამაზე არაფერს ამბობს მინაწერის ავტორი. არაფერს ამბობს ალბათ იმიტომ, რომ ვინც უნდა ხელმძღვანელობდეს „მესისხლეობის“ მოსაპობას ის აშკარად უძღუ-

¹ დ. გვრიტიშვილი, გვიანფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან (სადისერტაციო ნაშრ.), გვ. 501.

რი მოჩანს. ქართველ მეფეს თავადების ძალთა გასაერთიანებლად საბრძოლველად. დასაყრდენი არ აქვს. თავადობამ გაიმარჯვა ქართლის სამეფოში და იმერეთში. საყურადღებოა, რომ რუსეთის ხელისუფლება, როცა იმერეთის მეფეს რუსეთის ერთგულებაზე აფიცებდა და ფიცის წიგნზე ხელს აწერინებდა, იმით კი არ დაკმაყოფილდა, რომ იმერეთის მეფეს და მის ოჯახის წევრებს დაეფიცებინა, არამედ პერსონალურად იმერეთის მფლობელი თავადების სახელი და გვარები შეიტანა ფიცის წიგნში და ერთ დღეს ყველა ესენი მეფესთან ერთად დააფიცა. რუსეთიდან მოვლენილმა დიპლომატებმა იცოდნენ, რომ იმერეთში მეფის ხელისუფლება სუსტია და სახელმწიფოს ძალაუფლება თავადებს შორის იყო განაწილებული, თავადების გარეშე მეფის ფიცს და ხელწერილს მნიშვნელობა არ აქონდა.

თურქეთისა და სპარსეთის დიპლომატია საქართველოს სახელმწიფოს დასაუძღურებლად სწორედ ამ თავადობას უჭერდა მხარს და ქართველებზე საუკუნეების განმავლობაში ბატონობას ამ ვხით განაპირობებდა. ბრძოლა სათავადოების წინააღმდეგ და ცენტრალურ ხელისუფლებისადმი მათი დაქვემდებარება მნიშვნელოვან ძალებს მოითხოვდა. მე-17 საუკუნეში ასეთი დასაყრდენი ძალა ქართველ მეფეს საქართველოში, ქვეყნის შიგნით, არ აღმოაჩნდა. ასეთ ვითარებაში მეფეს გარე ძალის გამოყენებისათვის უნდა მიემართა და არა ერთი მეზობლის სამხედრო ძალა მოუწვევია. მაგრამ ცენტრალური ხელისუფლების გამტკიცება ვერ მოხერხებულა.

მეტის-მეტად საყურადღებო არის არსენ სუხანოვის აღწერილობაში ის ადგილი სადაც თბილელ ელისე ეპისკოპოსთან სუხანოვის საუბრის შინაარსი არის მოთხრობილი. აქ ზემომოთანილ საკითხების გარშემო საინტერესო ცნობაა დაცული. არსენ სუხანოვი წერს:

«Епископ тифлисской Елисей, Рустемхановой жене отец духовной, смиренной муж и добродетель, воспранивал Арсения про государя царя и великого князя Алексея Михайловича... которого де он государь рода, царя Бориса ли, или иного которого царя. И Арсений говорил: государь царь... Алексей Михайлович... правнук царю... Ивану Васильевичу... И епископ молвил: слышали де мы про царя Ивана Васильевича, грозный де государь был»... («თბილელი ეპისკოპოსი ელისე, როსტომ-ხანის მეუღლის სულიერი მამა, კაცი მშვიდი და კეთილმოქმედი შეეკითხა არსენს სრულიად რუსეთის ხელმწიფისა და მეფის, დიდი მთავრის, ალექსი მიხეილის ძის შესახებ. თუ ხელმწიფე ვისი მოღვაწისაა, მე-

ფე. ბორისის თუ სხვა რომელიმე მეფის, არსენმა უპასუხა. სრულიად რუსეთის ხელმწიფე, მეფე და დიდი მთავარი ალექსი მიხეილის-ძე შვილის-შვილის-შვილია სრულიად რუსეთის ხელმწიფის, მეფის და დიდი მთავრის ივანე ვასილის ძის... (ელისე) ეპისკოპოსმა ოქვა: „გვსმენია ჩვენ მეფე ივანე ვასილის — ძის შესახებ — მრისხანე ხელმწიფე იყო“).

მოტანილი ტექსტი, არსენ სუხანოვის ნაშრომიდან, მრავალმხრივ არის საყურადღებო. ჩვენ ამის მსგავს ცნობას სხვა ძეგლებში ვერსად შევხვდებით. სუხანოვის აღწერილობიდან ამოღებული სტრიქონები, პირველ რიგში ნათელყოფენ რომ საქართველოს მოწინავე წრეებს, რუსეთის სამეფო კარზე მომხდარი დინასტიური ხასიათის ცვლილებების შესახებ ინფორმაცია მიღებული ჰქონიათ და ეს ამბები მე-17 საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში კარგად ახსოვთ. ჩვენ არავითარი ეჭვი არ გვეპარება, რომ ბორის გოდუნოვის, ცრუ დიმიტრის და ვასილ შუისკის ამბები იცოდნენ. სწორედ ამ წლებში, კახეთიდან, ბაგრატ ბატონიშვილი გაიგზავნა რუსეთში, მამის მკვლელ კონსტანტინე ბატონიშვილის კახეთში გამეფების უამს და რუსეთს დახმარებას თხოვდა მოწინავე კახეთი ამ უზურბატორის განსაღებნად. ბაგრატ ბატონიშვილს იმ დროს მოუწია ყაზანამდე მისვლა, როცა ცრუ დიმიტრი წამოსკუპდა მოსკოვის ტახტზე პოლონელების ხელის შეწყობით. ამ სამოქალაქო ომის დროს ბაგრატ ბატონიშვილი ყაზანში დარჩენილიყო და დიდ გაჭირვებაში ჩავარდნილიყო, ისე რომ, სანამ სიმშვიდე არ ჩამოვარდა და ვასილ შუისკი არ გამეფდა. ბაგრატი ყაზანში იმყოფებოდა და ვალებში ჩავარდნილი რუსთხელმწიფის ულუფას ელოდა. ბაგრატს, სამშობლოში დაბრუნებულს, რუსეთში მომხდარ ამბების შესახებ სრული ინფორმაცია უნდა მოეტანა, თუ რუსეთიდან სპარსეთისაკენ მოგზაურ ვაჭრებს ამაზე ადრე იქაური ამბები არ უცნობებიათ სამართელ პოლიტიკონებისათვის. მაგრამ სუხანოვის ცნობაში უფრო საყურადღებოა ელისე თბილელ ეპისკოპოსის სიტყვები მოსკოველი მეფის იოანე IV შესახებ: „გვსმენია ჩვენ მეფე ივანე ვასილის-ძის შესახებ—მრისხანე ხელმწიფე იყო“.

იოანე მეოთხეს „მრისხანე“ ხომ იმიტომ არ ეწოდა, რომ მას უფროსი ვაჭიშვილი შემთხვევით შემოაკვდა. ტახტის მემკვიდრე ვეჯიშვილი პეტრე პირველმაც მოჰკლა და არა შემთხვევით. ალექსი პეტრეს-ძე ჯერ სენატმა გაასამართლა, მას სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის დანაშაული ჰქონდა, ჩადენილი და გვირგვინოსანმა

მაიამ ამიტომ სენატს მიანდო საქმის გაჩევა. ისე, რომ აფექტის გავლენით არ მოუკლავს პეტრე ხელმწიფეს თავისი შვილი, პეტრეს მოთქმების დრო ჰქონდა, მაგრამ შვილის მკვლელს და ამრისხანეს მაინც არ უწოდებენ მას.

იოანე მეოთხეს ეპიტეტის „მრისხანე“-ს წარმოშობა მისმა საშინაო პოლიტიკამ განაპირობა. იოანე შეუბრალებელი იყო დიდი ბოიარების მიმართ, რომელთა თვითნებობას კატასტროფისაქენ მიჰყავდა სახელმწიფო. რუსეთში აღმოჩნდა ისეთი საზოგადოებრივი ფენა, რომელზედაც დაყრდნობით მეფემ შეძლო ბოიარების წინააღმდეგ შეტევასე გადსვლა და მათი დამარცხება. იოანე მეოთხემ იმ უბედურებისაგან ბოიართა თვითნებობისაგან, რუსეთის სახელმწიფოს ხსნა შეძლო, რომელმაც თავისებურის სახით, სათავადოების სახით, საქართველოს სახელმწიფო დასცა. შართალია სრული პარალელის გავლება საქართველოს სახელმწიფოებრიობასა და იოანე მეოთხეს წინა დროის მოსკოვის სახელმწიფოს მდგომარეობას შორის არ შეიძლება, მაგრამ რომ მსხვილი ბოიარობის პოლიტიკას, დაუძღვრებისაქენ მიჰყავდა რუსეთი ეს უდავო დებულებაა.

რა თქმა უნდა, იოანე IV-ს რევოლუციის არ მოუხდინია რუსეთში, მან ფეოდალურ კლასის ერთი ფენის საშუალებით იმავე კლასის გზატკეცილი ფენა დასცა და ეს კლასი მეფეს, ცენტრალურ ხელისუფლებას დაუქვემდებარა. სახელმწიფოში ერთი ზომა, ერთი წონა, ერთი საზღვარი და ერთი საბაჟო შეიქნა.

რუსეთის სახელმწიფოს ძლიერების ერთი პირობათაგანი მისი შინაგანი მთლიანობა იყო და ამით იგი რადიკალურად განსხვავდებოდა საქართველოს სხვა მეზობელთაგან. რუსეთი საკმაოდ წინ იყო ამ მხრივ წასული და, კულტურის მაღალ საფეხურზე მყოფ საქართველოს მოწინავე წრეებს და ამ წრეების სათავეში მყოფ ქართველ მეფეებს, რუსეთის ამ მხრივ მოწინავეობა არ შეეძლო არ დაენახებოდა თბილელ ეპისკოპოსს არ შეეძლო არ ცოდნოდა ვის წინააღმდეგ იყო მიმართული იოანე IV-ის მრისხანეობა. ყანჩაეთის ეპისკოპოსის მინაწერის ავტორს და მის თანამოაზრეებს არ შეიძლებოდა გულგრილად შეეხებოდათ საქართველოს პოლიტიკოსების ორიენტაციის არჩევანის დროს, რუსეთის სახელმწიფოსათვის. საქართველოში უნდა სცოდნოდათ, რომ რუსეთი თავადური სისტემის სახელმწიფო არ იყო და ამ გარემოებასაც უდავოთ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ქართველი მეფეები და მათ გარშემო მყოფი მოწინავე წრეები ორიენტაციის არჩევანის დროს.

არსენ სუხანოვის მოტიანილი ცნობა ამ მხრივ ერთადერთი არაპირდაპირი ცნობაა ჩვენი მოწინავე საზოგადოებრივი ფენის პოლიტიკური აზროვნების ისტორიისათვის. მნიშვნელოვანი უნდა იყოს არსენ სუხანოვის ჩანაწერებში ცნობა სვეტიცხოვლის გალავნისა და სხვა შენობების შესახებ, განსაკუთრებით დღეს, როცა მცხეთაში არქეოლოგიური ხასიათის გათხრები მიმდინარეობს. სუხანოვის ამ ცნობების მნიშვნელობის შესახებ სიტყვა სპეციალისტებისათვის დაგვიტომა.

საქართველოს ისტორიის მკვლევარი ვერსად სხვა წყაროში ისეთ სანდო ზუსტ ცნობებს ვერ შეხვდება, როგორც არის ინფორმაცია სუხანოვის ჩანაწერებში ქართლისა და კახეთის სამეფოების ლაშქრის რაოდენობის შესახებ. სუხანოვს ქართლ-კახეთის ლაშქრის რაოდენობის შესახებ ცნობას, საქართველოს პატრიარქი აწვდის. მისი ინფორმაციით ქართლს სააღწერო დავთრის მიხედვით 24 ათასი მეომარი გამოჰყავს, კახეთს კი 12 ათასი. ამ ცნობების დროს მკვლევარისათვის გასათვალისწინებელია სუხანოვის ჩანაწერებში აღნუსხული ფაქტი, რომ როსტომ მეფე საქართველოს „სამ წილსა ფლობს“, სამცხე-სათაბაგო როსტომის სახელმწიფოს ფარგლებში იგულისხმება.

ПРОСКИНИТАРИЙ АРСЕНИЯ СУХАНОВА¹

... В 22 день приехали в Шемаху об вечерни; тут за градом взяли мыто... Приехав в Шемаху, Арсений сыскал русских торговых людей, и их спросил, и они сказали, что их не пускают де на Русь. И Арсений не являлся шемахиному хану для того, чтоб и его не приписали к русским торговым людям. И положила свою рухлядь и хлеб у русских людей, нанял человека. Августа в 18 день поехали в Грузию в Тифлис, к Рустем-хану. Августа в 29 день перевезлися реку в судах на Теймуразову землю; а ныне владеет тою землею Рустем-хан; тут перевоз, и мыто платил Арсений пять ефимков.

Глава 30. 161 года, в среду, проехали на заре, по утру, монастырь каменной нов весь, а пуст, и села на горе в лесу; переехав тот лес, ночевали на поле, у долу.

Во 2 день ночевали в дуброве, переехав реку велику; тут было видеть монастырей много, на горе и по подгорью.

В 3 день на заре переехали границу кахетскую с Тифлисом, в обедню приехали и стали на полях тифлисских.

В 4 день приехали в Тифлис, и сыскали грузинской монастырь; тут живут два арапина, умеют по гречески, тут у них и стоял Арсений.

В 7 день, во вторник, против среды, в третьем часу ночи или в четвертом, месяц гибнул в самой полной луне.

В 10 день поехали из Тифлиса к епископу тифлисскому Елисею. Тогож дня ездил епископ об Арсение бить челом к ближнему человеку Рустем-ханову.

В 13-день, в обедню, приехали к Рустем-хану, и сыскали толмача иконника русского, Ивана, что дан был Теймуразу.

В 17 день прислал католикос с кормом к Арсению.

В 18 день ходил Арсений к католикосу челом ударить на корму, и католикос унял Арсения у себя обедать, посадил подле себя с левой руки, и сидя говорил; хан де наш аще и

¹ ტექსტი აზოღებულია „Православный палестинский сборник“-იდან, ნაკვ. 21, 1889, გვ. 104—118.

бусурман; а к нам де милостлив, от него к нам никакой обиды нет. Еслибы де государь изволил нашу землю взять, и хан бы наш рад был тому. Тогож дни Рустем-хан прислал к Арсенню толмача спрашивать, для чего приехал; и Арсенний сказал: слышал я, что Рустем-хан послал к государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси посла своего, и по государеву указу, везде ему по городам дают подводы, корму и провожатых колько угодно; а я ничего того не прошу, только о том челом быю, чтобы Рустем-хан велел меня проводить до Терека, потому что из Шемахи русских людей не пускают к Москве. И Рустем-хан прислал Арсенню грамоту одну, велел отдать шемахинскому хану, а другую дал дяку, и говорил: поедь в Шемаху: буде проводит тебя шемахинской хан, и ты поедь, а буде не проводит, и ты приедь ко мне, я де тебя чрез горы провожу.

В 19 день Арсенний взял грамоту, поехал; того же дня приехал к епископу Елисею тифлисскому.

В 21 день ездил в монастырь, зовомый Кафтискеви, смотреть мощей. Монастырь тот чудное строение церковное, каменне редкое снаружи, стоит между двух гор высоких; строение было гораздо велико, все развалилось, только церковь чудная пречистая Богородицы. Тут мощи святого мученика Евстратия, кости от колена Евгения, от главы кость, от святого Георгия лоб, кость же, Предтечев зуб, святого апостола Фомы главы вся, кость же; благоухание великое, и иные многие мелкие части.

Епископ тифлиской Рустем-хановой жене отец духовной, смиренной муж и добродетелей, и спрашивал Арсенния про государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси, которого де он государь рода, царя Бориса ли, или иного которого царя. И Арсенний говорил: государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея Руси; правнук царю и великому князю Ивану Васильевичу всея Руси, а внук сыну его царю и великому князю Федору Ивановичу всея Руси; а отец его государев, блаженные памяти государь царь и великий князь Михаил Феодорович всея Руси, племянник был царю и великому князю Федору Ивановичу всея Руси, а внук царю и великому князю Ивану Васильевичу всея Руси. И епископ молвил: слышали де мы про царя Ивана Васильевича, грозный де государь был? Епископ же говорил: слышали де мы, что кумыки враждуют ныне с русскими людьми. Или он государь не сможет с кумыков? Что он терпит им? Велел бы де мурз переимать и перевести, да своих бы де досадил на их место, так бы де все ему, государю, были повинны. Арсенний говорил: что ты говоришь, что государь не сможет с кумыков; может и Терек един, не ток-

мо Астрахань с кумыками управиться; да государь наш милостлив, крови не хочет проливать без сыску. А как государь сыщет кумытскую вину, не спустит им. Епископ же говорит: как бы государь взял кумыков, и Кахет бы его государства была; а как Кахет возмет, и Тифлис его же, государев, будет. Арсений спрашивал: сколько надобно людей, чтоб против шаха стоять и вас от шаха отнять и остерегать, тысяч двадцать полно ли? И епископ молвил: мало; чтобы взять и хорошо владеть, чтобы страшно было его государево имя, надо де тысяч пятьдесят. Арсений молвил: а ваших сколько будет людей? И епископ говорил: у Ростом-хана де переписных людей грузинских двадцать четыре тысячи, кроме Кахети, что взята у Теймураза, а в Кахети будет тысяч двенадцать. Епископ же говорил: мы де помним, как был в Москве царь Борис, и он де присылал послов просить царевича, а ныне де приходил посол просить у Теймураза внука и с матерью; на что де ему государю и что в нем будет? Кизылбашской де шах посылает нарочно, по многим местам, выбирать хороших ребят... И Арсений тому клятвою клялся, что таких дел у государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси отнюдь не бывает, ниже с женским полом, кроме царицы своей. И епископ и прочии с ним тому удивились, великое де то дело, если так, и говорили: да что ему государю будет в нем? И Арсений говорил: у государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси от многих разных земель государские дети служат; а про Теймураза государь ведает, что он в скудности и в изгнании, и он государь для того изволил взять одного; а про то скверное дело их помышление слышал Арсений от московского иконника Ивана Данилова; он то Арсению сказывал, что они будто помышляют то про царевича грузинского, и он де також клялся, что таких дел не ведется у государя. Епископ же сказывал, что в Кахети есть де гора, в ней де руда серебряная, самая чистая, и мы де ее таим, и как сведает шах, так де у нас и корень христианский выведет, как придет того серебра делать. Да и многие люди то сказывают, и иконник московкий Иван: истинно де так, я де видел; а епископ поехал туда в Кахет, и к Арсению хотел в Тифлис прислать той руды, и Арсений, не дождався, поехал, понеже товарищи случились, в Шемаху.

Глава 31. В 24 день поехал Арсений от епископа Елисея в Тифлис, ночевал в монастыре у Цхета. Тот монастырь ограда каменная как город, палаты каменные были великие двоекровные, иные порушились, а стоят пусты. Среди монастыря церковь чудная, и велика, и высока, и прекрасна; камень белый, а в подзорах и во многих местах кладен камень

зеленый, о шести столпах. Внутри церкви, на середке, на правой стороне, за первых столпом, меж двух столпов, в ряд стоит столп четвероуголен, в высоту сажен трех, снизу заделан наглухо, а вверху на четыре столпика; на тех столпиках свод каменный шатриком, покрыт тесом. Снизу на самой земле у того столпа, якобы киоточка малешенька завешена пеленою, да против его послано по мосту пеленами, и на тех пеленах стоят образы окладные; и Арсений пелену открыл, смотрел киотку, и она не глубока, а знать камень порушено немного; а под тем столпом положена риза Христа бога нашего, цела вся, нерушена. Арсению сказывали — католикос, архирей тоя церкви, муж честен, браду имать белую, яко снег, и житием добрым украшен, и епископ тифлиский и инии мнози: то де место Цхето бывал град жидовский и многолюдный; а во время распятия Христова был во Иерусалиме в вонявье Логин сотник родом от того града Цхета, имеяй у себя сестру девицу, житием от младых ногтей святу; с ним же был товарищ от того же Цхета, имя ему Арсений запомывал. И как же Логин с товарищем своим пошел во Иерусалим, и та де девица некое видение виде про Христа бога нашего, и многожды молила брата своего, чтобы он принес ей от Христа бога нашего на благословение. Во время страсти Христовы, егда воины разделиша ризы Христовы и тут же досталось по жребью целая риза Христова, и он де принес ее сестре своей. И когда де тот Логин приходит недалеко от Цхета, и той де девице паки явление о пришествии брата ея; она же веру ят, шедши во сретение Логину и срет его, обლობыза и нача у него просити, что к ней несет. Он же проси у ней срока до дому; она же прилежно прося, держа брата своего, рече: не пущу тебя, дондеже даси мне, еже ми еси принес. Он же, не стерпя ея доуки, изъем и даст ей. Она же, взем от него, охавився о той ризе Христове и на том месте преставися; и то место Арсению указывали, где она встретила и преставилася, и тут поставлена церковь, и ту девицу погребли и с тою ризою, понеже невозможно было из рук ея изъяти, и от того же места были чудеса многия. Потом де как крестилась иверская земля, и на том де месте учинена та великая церковь Цхето, идеже положена девица и тут столп поставлен, иже и ныне стоит. Да они же сказывали: есть у них некто грузинец чернец, имя ему Арсений запомывал, житие де самое святое, живет в пустыне, и он де сродник тому Логину сотнику; да и свидетельство де тому есть у нас, род де их до сих мест идет; то де истина; мы де грузи от жидовского колена.

Глава 32. Они же сказывали: в Даданской де земли всякой раз ноября в 10 день во вся годы бывает чудо у цер-

кви великомученика Георгия; приедут к тому празднику государь дадианский и католикос дадианский с прочими со всеми властями и ближними людьми, и поют де вечерню, и вышед запечатают ограду, что около той церкви, государь своею печатью а католикос своею печатью, а ограда каменная. И на завтре де те печати осматривают сами государь и католикос со всеми властями, и сняв печати, пойдут во ограду, и тут неведомо откуда обретется внутри ограды бык живой, и возьм де того быка убивают и тут скупают вси мирстии народи, и о том вси от мала даже и до велика вси клятвою говорят, яко не ложно, самая истина, яко невидимо дает бог вола на всяк год на той день неизменно. В то же время случися некоему турчину тут быть торговому, и слыша де он то чудо, не верова, и говорил всем такову речь. На другое де лето приехав опять к тому же празднику, говорил; если да не мой тут бык будет, не иму веры. Егда же время отпечатать, взявши того турчина и при нем печать сняша, и внидоша в ограду и с турчином, и обретоша вола стоящаго по обычаю, якоже и в прежние лета, и турчин де осмотрел быка, ажно же его бык, и он де еще не веря тому, поехал в дом смотреть своего быка, и приехал к жене, стал спрашивать, где бык его, и жена де сказала, что бык его пропал без вести, и день сказала в который пропал бык той, и тому де турчин удивился и уверися тому, яко истинный бык его обретесе в Дадианех, и в той день пропал, которого дни обретоша его в ограде у церкви; и взял де жену и живот свой и, пришел в Дадианы, крестися, и ныне де жив в Дадианех. Из того рога Арсений вино пил в Грузех, которого быка обретше убивают и то есть преславное чудо великомученика Георгия. И вси говорят, яко не ложно, инии же говорят, то де чудо держит Дадиан во христианской вере; а если бы не то чудо, давно бы де вси обусурманились. У них же де и гвозди, ими же пригвожден бе Христос ко кресту, и веревка, ею же привязан бе, да риза богородицына. В 25 день приехал в Тифлис.

Октября в 4 день поехал Арсений из Тифлиса в Шемаху; а едуци из Тифлиса Арсений до Кенджи, и от Кенджи даже до Шемахи, дорогою от многих разных людей слышал таковые речи: егда нас вопрошаху они вестей, что в Тифлисе делается: мы де слышахом, яко Рустем-хан отложился? и мы отвечахом, яко Рустем-хан живет по старому, а того не слышать ничего. Потом вопрошахом их, для чего они блюдутся? И они говорили: прежде сего и один был Темряз-хан, ино де много лет с ним враждовали и насилу де его шах перемог, всею землею воевал его. А как де ныне Рустем-хан владеет тремя частями, да с ним же де и башачинской, и не кому де с ними будет биться, их де будет пятьдесят тысяч, а наших

сто тысяч, и то не могут с ними биться; а тут де нашу землю по самую Куру учинят пусту, не дадут де и куренька взвести нам; да и хан шемахинский выпрашивал старца Арсения о том, и дьяк шемахинский.

В 14 день приехал в Шемаху. В 15 день послал с толмачем с Марком армянином рустем-ханову грамоту к дьяку меньшему, и дьяк прочет грамоту, сказал толмачу: как де его отпустить? Чаю де никак нельзя; и помолча де опять молвил толмачу, чтобы Арсений пришел с грамотою на дуван к хану, а я хану про него скажу.

В 16 день поутру Арсений, взем грамоту Рустем-ханову, пришел на дуван, а на дуване сидят только дьяки, два их. И Арсений пришел им поклонился по обычаю; и дьяк спросил Арсения: здраво ли ехал дорогою? и спрашивал про Рустем-хана, нет ли де у него в сборе людей, и где он ныне живет, и где католикос и про Теймураза, где он ныне? И Арсений говорил: Рустем-хан и католикос ныне в Горе, а про Теймураза не ведаю. А то он спрашивал про того, что пронеслась молва, будто Рустем-хан от шаха отложился. Потом стали дьяки меж себя говорить: хорошо де его теперь отпустить, да с ним же и приказать, известно учинить государю о здешней смуте; как де он будет у государя, и он де все ему, государю, скажет. И велели Арсению подождать хана. И как хан пришел, тотчас Арсения спросили и поставили перед ханом. И хан спросил Арсения о здоровьи, и где был, и как ехал, и про Рустем-хана спрашивал. И поговоря немного меж себя, сказали Арсению; хан велел тебя отпустить и проводить, и грамоту к Шавкалу дать. И велели Арсению посидеть. Потом прислали человека и взяли у Арсения Рустем-ханову грамоту и велели на дом идти. В 17 день Арсений ходил к дьяку на двор и дьяк сказал: грамота тебе к Шавкалу готова и пристав. И говорил дьяк Арсению: велел тебя хан отпустить и проводить до Терека, а к Шавкалу с приставом грамоту пошлем, чтобы тебя Шавкал велел проводить до Терека; и в том бы подпись у воеводы на Тереку взять. Да толмача велел отпустить хан с Арсением астраханского торгового армянина Оску. Дьяк же говорил Арсению: велел тебе хан говорить, как ты будешь у государя на Москве, учини ему государю, то известно: прежние государи бывали с шахом в миру, никакой меж их государей смуты не бывало, а ныне де на Тереку все верят князю Мусалу, да поставили де город, хотят де черкес потеснить, да караван де погромили и шахову казну поимали; и мы для того посылаем послов в Астрахань; и послов де наших держали долгое время, да мужика де убили, да и животом его завладе-

ли. А на Шавкала де приходили многими людьми; а Шавкал де побил их малыми людьми. И за те де все неправды шах велел нам осьми ханам идти под Терек, ископав Терек, велел идти и под Астрахань, — за что де держали в Астрахани нашего посла и мужика убили и животом завладели, и за что караван погромили и шахов живот поймали? И шах де за то не велел отпускать русских людей из своей земли и также де велел побить и живот их взять на себя; а помышляем де мы, что государь того не ведает, а делают то все воеводы и князь Мусал; и мы де для того с тобой ныне приказываем; ты де едешь от святого места, и ты будешь у государя. Прежде де сего и мы в Иерусалим хаживали на поклонение, а ныне не ходим; ходим в иное место. И посла де нам посылать, ино тому же быть, а ты де и лучше посла скажешь государю, как у него государя будешь, а боярам да и по городам воеводам того не сказывай; и чтоб государь де изволил к шаху посла своего послать; а буде ты где сретисься с послом на дороге, и ты де послу говори, чтобы он ехал, не мешкая; а если де он Шавкала не смеет, и он бы де к нам прислал человека, да и роспись подводам; и мы ему и на Терек пришлем подводы и людей, сколько ему надобно; а чтоб де ехал скоро; приказал де шах, буде есть посол, и нам де не велел идти под Терек; подождем до тех мест, как ты доедешь до Терека и отпустишь пристава своего с тою вестию к нам; да и воеводам скажи: буде есть посол, и они бы посылали его скорее, а буде нет, и мы идем под Терек и под Астрахань. И Арсений говорил, чтобы дал пристава до самого Тереку, чтобы он проводил его до Терека, от Шавкала пуше. И говорил: ино де добро, доложу хану о том. Арсений же говорил дьяку: буде везде проводит здорово от Шавкала, и я то по вашему приказу говорить государю буду. И дьяк говорил: отнюдь не опасайся ничего от Шавкала дурного, и Шавкал будет о том же с тобою приказывать государю. И Арсений говорил дьяку: ты возьми меня своими руками и отдай пристава, и какова он меня zde возмет, такова б он меня здорова и на Терек поставил. Арсений же говорил дьяку: буде можете меня проводить от Шавкала здорова, и я поеду, а буде не можете, и я не еду, и поеду в Тифлис к Рустем-хану. И дьяк говорил: отнюдь не опасайся ничего, поедь не мешкая. Да и с приставом Арсений тоже говорил. И пристав говорил: не блюдися де ничего, я де на голове своей тебя пронесу, токмо де ты мне учини доброту, чтобы де меня воеводы на Тереке не засадили. И Арсений дал пристава слово, что государевы воеводы его не станут держать; как хочет, так его и отпустят. И договорясь Арсений с дьяком и с приставом, поверя им поехал.

Да слышал Арсений в Шемахе от русских людей; говорят де сторонние люди кизылбашские, будто шах на шемахинского хана кручиноват за то, как де шах писал к нему, чтобы прислал он шемахинских людей ратных под Кайдагар, и хан де жалеючи своих ратных людей, и посоветовав с ними, писал к нему, будто на его окраину наступают русские люди, и как де послать под Кайдагар, и мне де стоять будет не с кем. И шах де для того к нему писал, и присылать ему людей своих к себе не велел, а велел держать свою сторону. И после де того по челобитью русских торговых людей писал хан об них к шаху, чтобы их отпустить, а с русскими де людьми у меня вражды нету, и шах де за то на него гораздо гневен учинился, что прежде писал: наступают русские люди, а ныне де пишет; нет вражды; ино де он смущает меня с русскими людьми; и за то де сына ханова от чести своей отставил шах и доправил пеню великую на нем; а как де посол придет к шаху, добре блюдется хан от шаха на себя опалы. И для того хан приказывал со Арсением: буде посол сухим путем ехать не смеет, и он бы де к нам прислал человека и роспись подводам, и мы де ему и на Терек пришлем подводы и провожатых, сколько ему надобно; а чтобы ему с послом видеться прежде шаха, и от него проведать, что ему годно.

В 11 день, в четверг, поехали из Шемахи; в 14 день, в неделю, приехали в Шафран; в 16 день поехали из Шафрана; в 18 день, в четверг, приехали в Дербент, в 22 день, в понедельник, поехали из Дербента. В Дербенте русской человек Семен в полону живет много лет; говорил Арсению: отнюдь де бы посол не ходил сухим путем. В 23 день в Буйниках на стану Арсения покрали приставовы извошники. В 24 день приехали в Тарки.

Глава 33. Декабря в 1 день Арсений ходил в Шавкалу, и швед в палату поклонился низко, и Шавкал спросил о здорovie и велел сести. И Арсений хотел сести пониже иных, а он велел выше всех под визирем. И посидев мало, Шавкал спросил про Арсения: умеет ли по турски? И пристав сказал: не умеет; есть толмач; и толмач выступил и молвил: не умеет по турски, токмо по гречески, да по русски. И Шавкал стал говорить с толмачем про Арсения: где был, и откуда теперь едет? И Арсений молвил: жил во Иерусалиме, а ныне еду к Москве. И Шавкал молвил: давно ли с Москвы? И Арсений молвил: прежде сего сошел с Москвы молод, лет в 15, и опять на Москве был, тому лет с седмь. И Шавкал молвил: куды ехал с Москвы во Иерусалим? А Арсений молвил: на польскую и волошскую землю и на Царьград. И велел Арсению опять сесть. И посидев мало, брат его почал

говорить: вы ходите туда, кому там кланяетесь? И Арсений молвил: кланяемся богу, сотворившему небо и землю. Вопрос: Христос когда придет? Ответ: Того у нас не написано, и не ведаем, в котором году придет Христос. Вопрос: Как он придет, по морю или по суху? Ответ: Приидет с небеси, яко бог, судити всему миру. Вопрос: Табак в ваших книгах как написано — грех, или нет? Ответ: У нас того не написано ничего про табак, ни греха, ни спасения. Вопрос: Аншарап (вино красное) чисто ль, или погано? Ответ: В старом законе, при царе Давиде и Соломоне и при Аврааме вино было благословленно, и в книгах написано Давидовых и Соломоновых. И он молвил своим людям: то правда, в старину так было, то проклял наш Махмет. Вопрос: свинья чиста ль, или погана? Ответ: В старом законе была погана, а ныне в новом законе нам чиста. И он стал к своим говорить: так они говорят: как Христа распяли и поругаючись ему, мясо свиное на дереве приносили к устам его, того де ради им чиста. Потом спросил толмач: жена у него есть ли? И толмач сказал: нет. И он молвил: да как вы живете без жены? — добро-ли то? И Арсений молвил: ты егда жену себе хочешь взять, чистую девку любишь, которая не нарушила своего девства, или блудницу? И он сказал: чистую. И Арсений молвил: ты чистых любишь, а бог также чистые души любит, которая, будучи и с телом, соблюла себя чистою от блуда; и таких было много и в древнем законе, и ныне иноцы тот закон держат, от древних святых отец прияли безбрачное житие, якоже пророк Илия и иные многие.

თარგმანი

(ივლისის) ოცდამეორე დღეს საღამოს უამს შემახაში მივედით. აქ ციხის მახლობლად ბაჟი აიღეს... შემახაში მისვლისას, არსენმა რუსი ვაჭრები მოძებნა და ამბავი გამოკითხა, მათ თქვეს რომ რუსეთში არ გვიშვებენო. არსენი არ გამოცხადებულა შემახის ხანთან (სა-შუამდგომლოთ) იმიტომ რომ (შეეშინდა) ისიც ვაჭრათ არ ჩაეთვალათ. (არსენმა) თავისი ბარგი-ბარხანა და პური რუს ვაჭრებს მიაბარა და კაცი იქირავა. აგვისტოს მე-18 დღეს საქართველოში გავემგზავრეთ თბილისში, როსტომ-ხანთან. აგვისტოს 29 დღეს ნაგებით მდინარეზე გადავედით თეიმურაზის ტერიტორიაზე, ახლა კი ამ მიწა-წყალს როსტომ-ხანი ფლობს. აქ გადასასვლელია და არსენმა ბაჟი გადაიხადა ხუთი ეფიმა.

თავი 30. 7161 (1653 წ.) წლის, ოთხშაბათს, რიყრაჟზე დილით, ქვით ნაგებ მონასტერში მივედით, ახალი იყო სულ, მაგრამ ცარიელი იყო; ხოლო სოფლები მთაზეა (გაშენებული) ტყეში. ის ტყე გავიარეთ და ღამე ველზე გავათიეთ დაბლობში. მეორე დღეს დიდ მდინარეზე გადავედით და ღამე მუხნარიან ქალაში გავათიეთ. აქედან მთაზე და მთის ქვემოთ მრავალი მონასტერი მოჩანდა მესამე დღეს, რიყრაჟზე, კახეთისა და თბილისის საზღვარზე გადავედით და წირვის ქამს თბილისის მინდვრებამდე მივალწიეთ და იქ დავდექით.

მე-4 დღეს თბილისში მივედით და ქართული მონასტერი მოვძებნეთ, აქ ორი ზანგი ცხოვრობს, რომელთაც ბერძნული იციან და ამითთან დადგა არსენი... მეათე დღეს თბილისიდან გავედით და ელისე თბილელ ეპისკოპოსთან წავედით. იმავე დღეს ეპისკოპოსი როსტომ-ხანის მახლობელ კაცთან წავიდა არსენისათვის დახმარების სათხოვნელად.

13 (სექტემბერს), წირვის ქამს, როსტომ-ხანთან მივედით და აქ თარჯიმანი, რუსი მხატვარი, ივანე მოვძებნეთ, რომელიც თეიმურაზს გამოუგზავნეს (რუსეთიდან).

17 (სექტემბერს) კათალიკოსმა არსენის (კაცი) გამოუგზავნა საწოვავით.

18 (სექტემბერს), საწოვავის გამოგზავნის გამო მადლობის გადასახდელად, არსენიმ კათალიკოსი ინახულა. კათალიკოსმა არსენი სადილზე მიიწვია თავისთან ახლო დასვა მარცხენა მხარეს და მჯდომარე ამბობდა: ჩვენი მეფე (ხანი) თუმცა მაჰმადიანი არის, მაგრამ ჩვენს მიმართ მოწყალეა, მისგან არავითარი საწყენი არ შეგვგზდენია. თქვენი ხელმწიფე რომ ჩვენს ქვეყანას დაიკავებდეს ჩვენ ხანს ეს გაუხარდებოდა კიდეც.

იმავე დღეს როსტომ-ხანმა არსენს თარჯიმანი გამოუგზავნა გასაგებად, თუ რისთვის ჩამოვედი (თბილისში), და არსენმა უბასუხა: გავიგე მე რომ როსტომ-ხანმა სრულიად რუსეთის ხელმწიფეს და მეფეს, დიდმთავარს ალექსი მიხეილის ძეს, თავისი ელჩი გაუგზავნა და ხელმწიფის ბრძანებულებით ყოველგან მას (როსტომ ხანის ელჩს) ქალაქიდან ქალაქამდე საბარგულები, საწოვავე და მხლებლები რამდენიც დაჭირდება იმდენი ეძლევა, ხოლო მე არაფერს ამის მსგავს არ ვიოხვოვ, მხოლოდ ამას ვეაჯები, რომ როსტომ-ხანმა ჩემი თერგამდე გადაყვანა-გაცილება ბრძანოს. იმიტომ რომ შემახიდან რუსებს არ უშვებენ მოსკოვისაკენ. როსტომ-ხანმა არსენის ერთი წერილი გამოუგზავნა და ბრძანა იგი შემახის ხანისათვის მიმერთმია, ხოლო მეორე (წერილი) მდივნისათვის გადასაცემად და-

ეთქვა: თუ გაგატაროს შემახის ხანმა შენც წადი, და თუ არ გაგატაროს, დაბრუნდი ჩემთან და მე შენ მთების გზით გავისტუმრებო.

19 (სექტემბერს) არსენმა წერილი წამოიღო და წამოვიდა. იმავე დღეს არსენი ელისე თბილელ ეპისკოპოსს ეწვია. 21 (სექტემბერს) არსენი კავთისხევის მონასტერში წავიდა წმიდა ნაწილების სანახავად. ეს მონასტერი სასწაულებრივი საეკლესიო ნაგებობაა, გარედან იშვიათი ქვითაა აგებული, ორ მაღალ მთებს შორის დგას. შენობები აქ გაცილებით დიდი ყოფილა, მაგრამ ყველა დაქცეულია, მხოლოდ საყდარი საოცარია ყოვლად—წმ. ღვთის მშობლის სახელობისა. აქ წმიდა ესტატე მოწამის ნაწილებია, წმ. ევგენის მუხლის ძვლები, თავის ძვალი, წმ. გიორგის შუბლის ძვალი, იოანე ნათლისმცემლის კბილი, წმ. თომა მოციქულის მთელი თავი, მხოლოდ ძვალია. დიდი კეთილსურნელება და სხვა მრავალი წვრილი ნაწილები.

თბილელი ეპისკოპოსი როსტომ-ხანის მეუღლის სულიერი მამაა, კაცი მშვიდი და კეთილმოქმედი. ის შეეკითხა არსენის სრულიად რუსეთის ხელმწიფისა და მეფის, დიდი მთავრის, ალექსი მიხეილის-ძის შესახებ, თუ ხელმწიფე ვისი მოდგმისაა, ბორის მეფის თუ სხვა რომელიმე მეფის. არსენმა უპასუხა: სრულიად რუსეთის ხელმწიფე-მეფე და დიდი მთავარი ალექსი მიხეილის-ძე შვილის-შვილის-შვილია სრულიად რუსეთის ხელმწიფე—მეფის, დიდი მთავრის ივანე ვასილის-ძის, ხოლო ივანეს შვილის, სრულიად რუსეთის ხელმწიფე—მეფის დიდი მთავრის თევდორე ივანეს ძის შვილის-შვილია (ალექსი), ხოლო მამა მისი, ნეტარ სახსოვარი სრულიად რუსეთის ხელმწიფე—მეფე და დიდი მთავარი მიხეილ თევდორეს-ძე, ბიძაშვილი იყო სრულიად რუსეთის მეფის და დიდი მთავრის თევდორე ივანეს-ძის, ხოლო შვილიშვილი იყო სრულიად რუსეთის მეფის და დიდი მთავრის ივანე ვასილის-ძის. ეპისკოპოსმა სთქვა: გავგიგონია ჩვენ მეფე ივანე ვასილის-ძის შესახებ, მრისხანე ხელმწიფე იყო. ეპისკოპოსი აგრეთვე ამბობდა: გავიგეთ ჩვენ, რომ ყუმუხები რუსეთის ხალხს ემტერებიან. განა რუსეთის ხელმწიფეს არ შეუძლია ყუმუხებს (სამაგიერო მიუზღოს)? რათ უთმენს ამდენს მათ. ბრძანოს და მათ, მურხები დააჭერინოს სდა ჩამოახრჩობინოს, იმათ ადგილზე თავისი დასვას და ამ გზით ყველა მისი, ხელმწიფის, მორჩილი იქნებიან. არსენმა უთხრა: რას ამბობ, ხელმწიფეს ყუმუხებთან გამკლავება

არ შეუძლიაო? მარტო ერთ თერგს შეუძლია (გამკლავება), არამც თუ ასტრახანი შეგაწუხოთ ყუმუხებისათვის. მაგრამ ჩვენი ხელმწიფე მოწყალეა, სისხლის დაღვრა არ უნდა გამოუძიებლათ. როცა ხელმწიფე მათ დანაშაულს გამოიძიებს, არ აპატივებს მათ. ეპისკოპოსმა კი თქვა: ხელმწიფე რომ როგორმე ყუმუხებს დაიპყრობდეს, მაშინ კახეთიც მისი სახელმწიფოს შეიქმნება, ხოლო როგორც კი კახეთს დაიპყროს თბილისიც მისი, ხელმწიფისავე, გახდება. არსენმა იკითხა: რამდენი კაცი იქნება საჭირო, რომ შაჰს წინ აღუდგეთ და შაჰის ბატონობისაგან გამოგიხსნათ და შემდეგ დაგიცვათ, ოცი ათასი საყმარისი იქნება თუ არა? ეპისკოპოსმა თქვა—ცოტა იქნებაო, ალებას და კარგად დაუფლებას, ისე რომ ხელმწიფის სახელის ხსენებაზე შიში აძრწოლებდეს, ორმოცდაათი ათასი კაცი დასჭირდებაო. არსენი შეეკითხა: თქვენი რამდენი კაცი იქნება? ეპისკოპოსმა თქვა: როსტომ-ხანს სააღწერო დავთარში შეტანილი ქართველები ოცდაოთხი ათასი ჰყავს, კახეთს გარდა, თეიმურაზს რომ წაერთვა, ხოლო კახეთში თორმეტი ათასი იქნება. ეპისკოპოსმავე თქვა: ჩვენ გვახსოვს რომ, როცა მოსკოვში მეფე ბორისი იყო, მან ელჩეები გამოგზავნა ჩვენში და მეფის ვაჟიშვილი ითხოვა, ახლა კი შვილიშვილი და დედამისი თხოვა თეიმურაზს, რათ სჭირდება (რუსეთის) ხელმწიფეს ეს და რა უნდა გამოვიდეს აქედან? ყიზილბაშების შაჰი საგანგებოდ გზავნის (კაცებს) სხვადასხვა ადგილებში ლაშაზი ბიჭების ასარჩევად... არსენი ფიცით უმტკიცებდა, რომ სრულიად რუსეთის ხელმწიფეს მეფეს და დიდ მთავარს ალექსი მიხეილის ძეს ასეთი საქმეები არასოდეს არ აქვს, თუ არ დედათა სქესთან და ისიც მხოლოდ თავის დედოფალთან. ეპისკოპოსს და სხვა მასთან მყოფთ გაუკვირდათ, დიდებული საქმეა თუ ეს ასე არისო. მაგრამ იკითხეს: მაინც რა სარგებლობა აქვს ხელმწიფეს ამ საქმით. (უფლისწულები რომ მიჰყავს)? არსენმა უპასუხა: სრულიად რუსეთის მეფე ხელმწიფეს, დიდ—მთავარს, ალექსი მიხეილის ძეს მრავალ სხვადასხვა ქვეყნის ხელმწიფის შვილები ემსახურებიან, ხოლო თეიმურაზის შესახებ ხელმწიფემ იცის, რომ ის სიღარიბეში და ექსორიაში მყოფია, ამიტომ ხელმწიფემ ერთი (უფლისწულის) წაყვანა ინება.

იმ სამარცხვინო საქმის გამო მათი მითქმა-მოთქმის შესახებ, არსენმა მოსკოველ ხატის ოსტატისაგან, ივანე დანილოვისაგანაც, მოისმინა. მან არსენს მოუთხრო, რომ ისინი ასე ფიქრობენ ქართველ უფლისწულის (ერეკლე ბატონიშვილის, ი. ც.) შესახებ. მა-

საც (ივანე დანილოვს) ფიცით უმტკიცებია, რომ ასეთი საქმეები ხელმწიფეს არ ჩვევია.

ეპისკოპოსმა მომითხრო აგრეთვე, რომ კახეთში თითქოს ერთი მთა არის, რომელშიაც სუფთა ვერცხლის მადანია თითქოს, მაგრამ ამ მადანს ჩვენ ვმალავთ და არ ვაცხადებთო, რადგანაც შაჰმა რომ ეს გაიგოს, ჩვენში ქრისტიანობის ფესვს ამოაგდებს, როგორც კი მადნის დამუშავებას დაიწყებს. და სხვებიც ამასვე ამბობენ, მოსკოველმა ხატის ოსტატმა ივანემაც თქვა: ჭეშმარიტად ასე არისო, მე თვით ვხახეო. ხოლო (ელისე) ეპისკოპოსი იქ წავიდა კახეთში, უნდოდა თბილისში არსენისათვის იმ მადანს ნიმუში გამოეგზავნა. მაგრამ არსენი ვერ დაელოდა და წამოვიდა, რადგანაც მას ამნანაგები დაემგზავრა შემახსიაკენ.

თავი 31. 24 (სექტემბერს) ეპისკოპოს ელისესაგან არსენი თბილისში გამგზავრა და დამე მცხეთის მონასტერში გაათია. ის მონასტერი ქვის ზღუდით არის, როგორც ციხე-სიმაგრე. პალატები ქვის იყო დიდი ორ სახურავიანი, ზოგიერთი ჩამონგრეულია, დგას ცარიელები. მონასტრის შუაში საოცარი საყდარია დიდი, მაღალი და მშვენიერი, თეთრი ქვით ნაკეთები, ფანჯრის გრენილებით და მრავალ ადგილას მწვანე ქვაა ჩაშენებული ექვს საყრდენზე. საყდრის შიგნით შუა ადგილზე მარჯვენა მხარეს პირველ სვეტთან ორ ბოძს შორის მწკრივში ოთხკუთხიანი ბოძი დგას სიმალით სამი საყენი, ქვევიდან ყრუთ არის დაშენებული, ხოლო ზევით ოთხ ბოძალათ. ამ ოთხ ბოძალზე ქვის თალია კარავივით, გადახურულია ფიქალი ქვით. ქვემოთ თვით მიწაზე ამ სვეტთან, თითქოს ზაწაწინა სახატე ნიში იყოს, ფარდით არის ჩამოფარებული და მის პირდაპირ ქვაფენილზე საფარია (ფარდავია) დაგებული. და ამ ფარდავებზე მოჭედილი ხატები დგას. არსენმა ფარდა გადასწია და სახატე ნიში დაათვალიერა, იგი ღრმა არ იყო, ეტყობოდა ქვა ცოტა ჩამონგრეული იყო, ხოლო იმ სვეტს ქვეშ ქრისტეს, ჩვენი ღმერთის, კვართია ჩადებული, სულ მთელია და დაუზიანებელი. იმ საყდრის არქიელმა, კათალიკოსმა, პატიოსანმა ადამიანმა, რომელსაც თოვლივით თეთრი წვერი აქვს, და ლამაზი ცხოვრებით დამშვენებულია, თბილელმა ეპისკოპოსმა და ბევრმა სხვამაც არსენის მოუთხრეს, რომ ის ადგილი მცხეთა, ებრაელების მრავალრიცხოვანი ქალაქი იყო. ქრისტეს ჯვარცმის დროს იერუსალიმში ერთი ასისთავი იყო, სახელით ლოგინ, წარმოშობით ამ მცხეთა ქალაქიდან, რომელსაც ერთი და ჰყავდა ქალწული, ცხოვრებით სიყრმის ფრჩხილებითურთ უბიწო. მასთან (ლოგინთან) ერთად იყო ამხანაგი მისი (ლოგინის) იმავე

მცხეთიდან, მისი სახელი არსენის დაავიწყდა. და, როცა ლოგინ თავის ამხანაგით იერუსალიმში წავიდა; იმ ქალწულმა ჩვენება იხილა ჩვენი ქრისტე ღმერთის შესახებ და მრავალჯერ ევედრა ძმისა მისსა. რათა შან მოუტანოს მას ჩვენი ქრისტე ღმერთის რაიმე (ნივთი) საკურობეველად.

ქრისტეს ვნების დროს, როცა ჯარის კაცებმა ქრისტეს სამოსი გაინაწილეს მას (ლოგინს) წილად ხვდა ქრისტეს მთელი კვართი და მან იგი თავის ღას წამოუღო. და როცა იმ ლოგინმა მცხეთის მახლობლად მიაღწია, იმ ქალწულმა ჩვენება ნახა ძმის მოსვლის შესახებ და იგი ამაში დარწმუნებული ლოგინის შესაგებებლად გაემართა და მას შეხვდა გადაკოცნა და ეკითხებოდა, რა მოგიტანია ჩემთვისო. ძმა, ეხვეწებოდა სახლში მისვლამდე მადროვეო, ის კი დაჟინებით თხოვდა, გზას უღობავდა თავის ძმას და ეტყოდა: არ გაგიშვებ მე შენ, სანამ არ მომცემ რაც ჩემთვის მოგიტანიაო. მან ვერ აიტანა ეს, მობეზრდა (ამდენი ვედრება) ამოიღო და მისცა მას (კვართი უფლისა). მან გამოართვა იგი მას და მკერდში ჩაიკონა კვართი ქრისტესი და იმ ადგილზედვე გარდაიცვალა. და იმ ადგილს, სადაც იგი თავის ძმას შეხვდა და გარდაიცვალა არსენს უჩვენებდნენ და აქ ტაძარი აშენდა, ხოლო ის ქალწული იმ კვართით დაასაფლავეს, იმიტომ რომ კვართის მისი ხელებიდან გამოსხნა შეუძლებელი შეიქნა და ამ ადვილას მრავალი სასწაული ხდებოდა. შემდეგ, როცა ივერიის ქვეყანა მოინათლა, იმ ადგილას ის დიდი ტაძარი იქნა აგებული, სადაც ქალწული იყო დაკრძალული, იქვე სვეტი აღმართეს, სადაც ახლა დგას. და მათვე მომითხრეს: რომ ჰყავთ მათ ერთი ქართველი ბერი—წმიდანი, რომლის სახელიც არსენის დაავიწყდა, ცხოვრობს უდაბნოში და ის იმ ლოგინ ასისტავის შთამომავალიაო, ჩვენ საამისო დამამტკიცებელიც გვაქვსო, მათი მოდგმა აქამდეც მომდინარეობს ეს სარწმუნოა (ვეშმარიტება); ჩვენ ქართველები ებრაელების მოდგმისანი ვართო.

თავი 32. იმათვე მომითხრეს: რომ დადიანის ქვეყანაში ყოველთვის ნოემბრის 10 დღეს, ყოველ წელს მთავარმოწამის გიორგის სახელობის ტაძარში სასწაული ხდება. იმ დღესასწაულისათვის ხელმწიფე დადიანი და დადიანის კათალიკოსი, თავის კრებულითა და მახლობელი პირებით მოვლენ და გალობენ მწუხრამდე, შემდეგ გამოვლენ და, იმ გალავნის კარებს, რომელიც იმ ტაძარს გარშემოვლებული აქვს, საკუთარი ბეჭდებით დაბეჭდავენ ხელმწიფე დადიანი და კათალიკოსი, გალავანი კი ქვისაა. მეორე დღეს იმ ბეჭდებს ხელმწიფე და კათალიკოსი გასინჯავს მთელი თავისი კრებული და მოხ-

სწინან მას და შეველენ ვალავანში; აქ კი, არავინ იცის საიდან, ვალავანის შიგნით ცოცხალი ხარი აღმოჩნდება. წამოიყვანენ ამ ხარს, იქვე დაკლავენ და დიდი და პატარა ერის ხალხი საქმელად მიიღებს მას. ამის შესახებ დიდიან-პატარიანა ყველა ფიცით ამტკიცებს, რომ ტყუილი არ არის ეს. ნამდვილი ჭეშმარიტებაა, რადგანაც დიერთი იმ დღეს ყოველ წელწადს უხილავად იძლევა ხარს. იმ ხანებში მოხდა ასე, რომ ერთი თურქი ვაჭარი დაესწრო ამ სასწაულს და ყველაფერი მოისმინა, მაგრამ არ იწამა და ყველას ეუბნებოდა, რომ ტყუილი არისო. მეორე წელს სწორედ იმავე დღესასწაულის დროს მოვიდა და ამბობდა, თუ ჩემი ხარი არ იქნება არ დაგიჯერებო. და როცა ბეჭდების გახსნის დრო დადგა, წამოიყვანეს ის თურქი და მისი თანადასწრებით ბეჭდები მოხსნეს და, როცა ვალავანში თურქის თანხლებით შევიდნენ ნახეს ხარი იქვე მდგარი, ისევე, როგორც სხვა დროს პოულობდნენ. თურქმა ხარი დაათვალიერა და ნახა რომ მისი ხარია, მაგრამ მაინც ვერ დაიჯერა და გაემგზავრა თავის სახლში ხარის სანახავად. მივიდა და ცოლს გამოკითხა სად არის ჩემი ხარიო. ცოლმა უპასუხა, რომ ხარი დაიკარგა უგზო-უკვლოდ და დღეც დაასახელა. როცა ხარი დაიკარგა. თურქი განცვიფრდა და დარწმუნდა, რომ მისი ხარი სადადიანოში იყო, და სწორედ იმ დღეს დაიკარგა. როცა იგი ტაძრის ვალავანში იპოვეს. წამოიყვანა თავისი ცოლი, წამოიღო თავისი საცხოვრებელი, მოვიდა სადადიანოში, მოინათლა და ახლაც კი ცოცხალია სადადიანოში. იმ ხარის რქიდან, რომელსაც იპოვიან და დაკლავენ, არსენმა ღვინო დალია ქართლში, ეს არის გიორგი მთავარმოწამის უსახელოვანესი სასწაული. ყველა ლაპარაკობს, რომ ტყუილი არ არის. ზოგიერთი ამბობს, რომ ეს სასწაული ინახავს სადადიანოს ქრისტიანად, თორემ, თუ არ ეს სასწაული დიდხინის წინათ გამუსულმანდებოდა ყველაო. მათ ის ლურსმნებიც აქვთ რომლითაც ქრისტე ჯვარს მიაჭედეს და თოკიც აქვთ, რომლითაც მიკრული იყო (ქრისტე) და ღვთისმშობლის კვართიც აქვთ. 25 სექტემბერს თბილისში მივედი ცხენით.

ოქტომბრის 4, არსენი თბილისიდან შემახაში გაემგზავრა, ხოლო თბილისიდან განჯამდე და განჯიდან შემახამდე მიმავალ არსენს სხვადასხვა ხალხისაგან გზაზე ასეთი სიტყვები ესმოდა: როცა ჩვენ გვკითხავდნენ თბილისის ამბავს, რა ამბავია თბილისში, ჩვენ ასე გვივით თითქოს როსტომ-ხანი (სპარსეთის) შაჰს განუდგაო, ნუთუ ეს მართალიაო და როცა ვუპასუხებდით, რომ როსტომ-ხანი ძველებურად ცხოვრობს და ამისი მსგავსი არაფერი გაგვიგონიაო. შემდეგ ვკითხავდით მათ, რა გეფიქრებთ (რამ შეგაშინათ) ისინი გვეუბნებოდნენ: ამის წინათ ერთი თეიმურაზ-ხანი. იყო მრავალი წელი

ვმტრობდით და შაჰმა ძლივს-ძლივობით აჯობა, მთელი თავისი ქვეყნის ძალებით ებრძოლა მასო. ახლა, როცა როსტომ-ხანი საქართველოს სამ ნაწილს ფლობს და მასთან თუ ბაშინაჩუკების (იმერლების) მეფეც იქნება, მაგათთან ბრძოლა არავის შეეძლება, ისინი ორმოცდაათი ათასი რომ იქნეს, ჩვენ კი ასი ათასი, მაშინაც ვერ შევძლებთ მათთან ბრძოლას, ჩვენს ქვეყანას მდინარე მტკვრამდე ცარიელს გახდიან, კარავის გამართვის საშუალებასაც არ მოგვცემენო. შემახელი ხანიც ამის შესახებ ეკითხებოდა არსენს და შემახის ხანის მდივანიც. 14 ოქტომბერს შემახაში მივედი, 15-ს თარჯიმან მარკოზ სომხის ხელით უმცროს მდივანთან როსტომ-ხანის წერილი გავგზავნე. მდივანმა წერილი წაიკითხა და თარჯიმანს უთხრა (ჩემს შესახებ): როგორ გავატაროთ ის? ვფიქრობ, რომ ყოვლად შეუძლებელიაო. ცოტა ხნის დუმილის შემდეგ თარჯიმანს უთხრა, რომ არსენი წერილით გამოცხადდეს ხანთან „დივანზე“ (თათბირზე), მე კი ხანს მის შესახებ მოველაპარაკებო.

16 ოქტომბერს დილით როსტომ-ხანის წერილი ავიღე და მივედი „დივანზე“, აქ მხოლოდ მდივნები ისხდნენ—სულ ორი. არსენი მივიდა და წესისამებრ თავი დაუკრა. მდივანმა არსენის გამოკითხვა: მშვიდობით იმოგზაურე თუ არაო, ამასთანავე გამოკითხვა როსტომ-ხანის შესახებ, ჯარი შეყრილი ყავს თუ არაო და ახლა სად იმყოფებაო, იკითხა კათალიკოსის ადგილსამყოფელი და თეიმურაზ სად არის ახლაო? არსენმა მოახსენა: როსტომ-ხანი და კათალიკოსი ახლა გორში არიან. თეიმურაზის შესახებ არაფერი ვიციო. ეს მან (მდივანმა) იმისათვის იკითხა, რომ ხმა დარხეულიყო, თითქოს როსტომ-ხანი შაჰს განდგომოდეს. შემდეგ მდივნებმა ერთმანეთში საუბარი დაიწყეს: კარგი იქნება ახლა მისი (არსენის) გამგზავრება (რუსეთში), მასვე დავავალოთ ხელმწიფეს აჭაური კონფლიქტის ამბავი შეატყობინოს. როცა იგი რუსეთის ხელმწიფესთან მიადღწევს, იგი ყოველივეს მას უამბობსო. უბრძანეს არსენს ხანისათვის დაეცადა. და როცა ხანი მოვიდა, მაშინვე არსენი მოიკითხეს და ხანს წარუდგინეს. ხანმა არსენს ჯანსაღობა გამოკითხა სად იყო და როგორ იმგზავრა, როსტომ-ხანის შესახებაც გამოკითხა ამბავი. ერთმანეთს შორის ცოტა მოითათბირეს და შემდეგ არსენს უთხრეს: ხანმა შენი გაშვება, გაცილება და წერილის გატანება ბრძანა შამხალთან. უბრძანეს არსენს დაჯდომა. შემდეგ გამოგზავნეს კაცი და არსენს როსტომ-ხანის წერილი გამოართვეს და ბინაზე წასვლა უბრძანეს. 17 ოქტომბერს არსენი მდივანს ეწვია ბინაზე და მდივანმა უთხრა, რომ შამხალთან გასაგზავნი წერილი და გამყოლი მზად არისო. მდივანმა არ-

სენს მოახსენა: ხანმა შენი გამგზავრება და თერგამდე ვაცილება ბრძანა, ხოლო შამხალთან წერილს გამყოლის ხელით გავზავნის, რათა შენ შამხალმა თავის ბრძანებით თერგამდე ვაგაცილოს და იქაურ (რუსეთის) ვოევოდას ამის შესახებ ხელწერილი გამოართვას (რომ არსენი მშვიდობით მიაცილეს ი. ც.). ამასთანავე ხანმა თარჯიმანათ ასტრახანელი ვაჭრის, სომეხის ოსკას, ვაყოლება ბრძანა. მდივანმავე არსენის უთხრა: ხანმა გიბრძანა შენ, როდესაც მოსკოვში ხელმწიფესთან იქნები, აუწყე ხელმწიფეს, რომ წინანდელი ხელმწიფენი შაჰთან მშვიდობიან დამოკიდებულებაში იყვნენ, არავითარ ომი და შეხლა-შემოხლა მათ შორის არ ყოფილა, ახლა კი თერგზე ყველაფერს მუცალ მთავარს უჯერებენ, ააგეს ციხე-სიმაგრე და ჩერქეზების შევიწროება სურთ, ქარავანიც დაარბიეს და შაჰის ხაზინა მოიტაცეს. ჩვენ ამისათვის ელჩებს ვგზავნით ასტრახანში ჩვენი ელჩები დიდხანს გააჩერეს და ერთი კაციც მოუკლეს და მისი ქონებაკ მიისაკუთრეს. შამხალის წინააღმდეგაც მრავალი კაცი წამოვიდა, შამხალმა კი ისინი მცირე რაზმით დაამარცხა. ამ უსამართლობისათვის შაჰმა ჩვენ, რვა ხანს, თერგზე ლაშქრობა გვიბრძანა და თერგის (ციხე-სიმაგრის) გადათხრის შემდეგ ასტრახანზე წასვლა გვიბრძანა. რატომ გააჩერეს ჩვენი ელჩი ასტრახანში და კაცი რათ მოუკლეს და ქონება რათ მიითვისეს? ქარავანი რისთვის დაარბიეს და შაჰის ქონება რათ მოიტაცეს? აი ამიტომ არ ბრძანა შაჰმა რუსი ვაჭრების გაშვება თავის ქვეყნიდან, მაგრამ ამავე დროს ბრძანა მათი (რუსების) დარბევა და მათი ქონების წართმევა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ (რუსთ) ხელმწიფემ ეს ამბავი არ იცის, ამას აკეთებენ ვოევოდები და მუცალ მთავარი. ჩვენ ახლა შენ იმიტომ გავალებთ (ამის თქმას), რომ შენ წმიდა ადგილებიდან მოემგზავრები და ხელმწიფესთან გამოცხადდები. წინათ ჩვენც იერუსალიმში დავდიოდით თაყვანის საცემლად ახლა კი აღარ დავდივართ, სხვა ადგილას დავდივართ. და ახლა არ გვინდა ელჩათ ვავგზავნოთ სხვა ვინმე, იმიტომ, რომ შენ ელჩზე უკეთესად ეტყვი ხელმწიფეს, როცა მასთან იქნები, ხოლო ბოიარებსა და ვოევოდებს ქალაქებში ამის შესახებ არაფერი უთხრა. ამასთანავე ხელმწიფემ თავისი ელჩის შაჰთან გამოგზავნა ინებოს. და თუ შენ გზაზე სადმე (რუსეთიდან გამოგზავნილი) ელჩი შეგხვდეს უთხარი მას, რომ შეუჩერებლად წამოვიდეს. და თუ მას შამხალის ეშინია, ჩვენ გამოგვიგზავნოს კაცი და საბარგულების (რაოდენობის) სია, ჩვენ მას თერგზე გამოუგზავნით საბარგულებს და კაცებს. რამდენიც მას დასჭირდება, მხოლოდ სწრაფად წამოვიდეს. შაჰმა გვიბრძანა თუ (რუსეთიდან) ელჩი იქნეს, თერგზე (საომრად) არ წავიდეთ, დაველოდებით მანამდე, სანამ შენ თერგამდე მიხვალ და გამ-

ყოლს გამოაბრუნებ იმ ცნობით ჩვენთან. და ვოვეოდებსაც უთხარი შენ: თუ ელჩი იქნება (აქეთ მომავალი) სასწრაფოდ გამოამგზავრონ აქეთ და თუ არ იქნება ჩვენც თერგზედაც წამოვალთ (სალაშქროდ) და ასტრახანზედაც. ხოლო არსენმა თხოვა, რომ თერგამდე გამყოლი მოეცათ, რათა მას იგი თერგამდე გავცილებია შამხალიდან უფრო მეტად (მესაჭიროება გაცილებად). ხოლო მან (მდივანმა) თქვა: ძლიან კარგი, ხანს მოვახსენებო ამის შესახებ, არსენმა მდივანს უთხრა: თუ შამხალეთიდან ყველგან კარგად (უშიშრათ) გამაცილებთ, მე ამას თქვენი ბრძანების თანახმად, ხელმწიფეს ვეტყვი ყველაფერს. მდივანმა მითხრა: ნურაფრის გეშინია შამხალისაგან ცუდის, იმიტომ რომ თვით შამხალიც იმასვე დაგავალებს ხელმწიფეს მოუთხრო (რაც ჩვენ დაგვალეთ). არსენმა მდივანს უთხრა, შენ მიმიყვანე შენი ხელით გამყოლთან და ჩემი თავი ჩააბარე, როგორც მან აქ მე მიმილო, ისეთივე ჯანსალი მიმიყვანოს თერგზე. არსენმავე უთხრა მდივანს, თუ თქვენ დარწმუნებული ხართ მე შამხალიდან ჯანსალათ მიმიყვანთ (თერგზე) მე გავემგზავრები, თუ დანამდვილებით არ შეგიძლიათ მე არ წავალ. ისევ თბილისში დაებრუნდები როსტომ-ხანთან. მდივანმა თქვა: სრულებით ნურაფრის შეგეშინდება. ვაემგზავრე ნუ აყოვნებ. გამყოლსაც არსენმა იგივე ელაპარაკა. გამყოლმაც მითხრა ნურაფრის გეშინია, მე საკუთარ თავზე დაგისვამ და ისე გაგიყვან, მხოლოდ შენ მე ეს სიკეთე მიყავი, რომ ვოვეოდებმა თერგზე მისვლისას არ დამატყვევონ. არსენმა გამყოლს სიტყვა მივეცი, რომ ხელმწიფის ვოვეოდები მას არ დაატყვევებდნენ, როგორც ისურვებდა ისე გამოუშვებდნენ. მდივანთან და გამყოლთან შეთანხმების შემდეგ, სრულიად დარწმუნებული გამოვემგზავრე.

შემახაში მყოფ რუსებისაგან ვავიგონე მე, არსენმა, რომ ყიზილბაშები ამბობდნენ თითქოს შაჰი შემახის ხანზე იყოს ნაწყენი იმისათვის, რომ, როცა შაჰმა მას, ყანდაარზე ლაშქრობის დროს, დასახმარებლად მეომრები მოთხოვა, თავისიანებთან თათბირის შემდეგ, მისწერა შაჰს, რომ საზღვრებზე რუსები მიტევენო და ყანდაარზე ლაშქარს ვერ გამოვგზავნიო, მე წინააღმდეგობის გამწევი არავინ შეყოლებათ, იმიტომ შაჰმა მას მისწერა შენს ქვეყანას მოუარეო და ხალხის მოშველება აღარ უბრძანა. შემდეგ, როცა რუსმა ვაჭრებმა თხოვეს (შემახის) ხანს და მან რუსების შესახებ შაჰს მისწერა—რუსებთან მე მტრობა არ მაქვს და თავის ქვეყანაში წასვლის ნება მივცეთო, შაჰი (შემახის) ხანზე სასტიკად განრისხდა. ხან მწერსო რომ რუსები მიტევენო, ახლა მატყობინებს რომ მტრობა არა მაქვს (რუ-

სებთანო) ისე გამოდის რუსებთან უნდა წამაჩხუბოსო. ამისათვის შაჰმა ხანის შვილი შერისხა და პატივით დააქვეითა. ამიტომ არის რომ (შემანის ხანს) შაჰთან რუსეთის ელჩის მოსვლის ეშინია. შაჰის რისხვას მოელის. სწორედ ამიტომ იყო რომ ხანი არსენს ავალებდა: თუ (რუსეთის) ელჩი ხმელეთის გზით წამოსვლას ვერ ვაბედავს და შეეშინდება, გამოგვიგზავნოს ჩვენ კაცი და საბარგულეების სია და ჩვენ მას თერგზე გამოუგზავნით საბარგულეებს და გამოვლებს რამდენი მას დასჭირდებაო. (ამას იმიტომ მავალებდა), რომ (ხანს) სურდა (რუსეთის) ელჩი შაჰზე უფრო ადრე ენახა და გაეგო, რა დავალებით იქნებოდა გამოგზავნილი.

11 ნოემბერს, ხუთშაბათს შემახიდან გავემგზავრეთ, 14-ს, ერთ კვირაში, შაფრანში მივედი, 16-ს შაფრანიდან გავედი და 18-ს, ხუთშაბათს, დარუბანდში მივედი, 22-ს, ორშაბათს, დარუბანდიდან გავედი. დარუბანდში დიდი ხნის ტყვე სიმონ რუსი ელაპარაკა არსენს: (რუსეთის) ელჩი არამცდაარამც ხმელეთის გზით არ წამოვიდესო. 23-ს ბუინაკსში დაბანაკებული არსენი გაქურდეს გამოვლის შეურმეებმა. 24-ს მივედი თარლუს.

თავი 33. დეკემბრის პირველს არსენი შამხალთან გამოცხადდა და, როცა დარბაზში შევიდა დაბალი სალაში მისცა. შამხალმა ჯანსაღობით მოიკითხა და დაჯდომა უბრძანა. არსენს სხევებზე დაბლა სურდა დაჯდომა, მაგრამ მან (შამხალმა) სხევებზე უფრო მაღლა, ვეზირის ქვევით, დაჯდომა უბრძანა. ცოტა ხნის შემდეგ შამხალმა არსენს ჰკითხა: იცი თუ არა თურქული? გამოვლმა უთბრა, რომ მე (თურქული) არ ვიცოდი. არის თუ არა თარჯიმანიო (იკითხა შამხალმა) და გამოვიდა თარჯიმანი და თქვა: არ იცის თურქული, მხოლოდ ბერძნული და რუსული (იცისო). შამხალი ესაუბრა თარჯიმანს არსენის შესახებ (იკითხა) სად ვიყავი და ახლა სად მივდიოდი. არსენმა უპასუხა: იერუსალიმში ვცნობვობდი და ახლა მოსკოვში მივდივარო. შამხალმა იკითხა: დიდი ხანია მოსკოვიდან წამოსული ხარ? არსენმა უპასუხა: ამის წინათ მოსკოვიდან ახალგაზრდა, 15 წლის, წამოვედი და შევდეგ ისევ მოსკოვში დავბრუნდი, მას შემდეგ 7 წელია. შამხალმა იკითხა: მოსკოვიდან რომელი გზით გავემგზავრე იერუსალიმში? არსენმა უპასუხა: პოლონეთისა და ვლახეთის ქვეყნებზე გავლით კონსტანტინოპოლის გზით. და მიბრძანა მე არსენს ისევ დაჯდომა. ცოტა ხნის შემდეგ მისმა ძმამ დამიწყო საუბარი: თქვენ იქ რომ დადინართ, იქ ვის სცემთ თაყვანს? არსენმა უპასუხა: თაყვანს ვცემთ ღმერთს რომელმაც შეჰქმნა ცა და დედამიწა. კითხვა: ქრისტე როდის მოვა? პასუხი: ეს ჩვენ არ გვიწერია და არ ვიცით რომელ წელს მოვა ქრისტე. კითხვა: როგორ და რა გზით მოვა ის, ზღვით

თუ ხმელეთით? პასუხი: მოგა ზეცით, როგორც ღმერთი მთელი ქვეყნის განსასჯელათ. კითხვა: თქვენ წიგნებში როგორ წერია თამბაქოს (მოწევა) ცოდვაა თუ არა? პასუხი: თამბაქოს შესახებ ჩვენ არაფერი არ გვიწერია. ცოდვაა თუ ხსნა. კითხვა: ანშრაფი (წითელი ღვინო) უწმინდურია თუ სუფთა? პასუხი: ძველი აღქმით, დავით და სოლომონ შეფუების დროს, აგრეთვე აბრაამის დროს, ღვინო კურთხეული იყო, ეს დავითის და სოლომონის წიგნებშიაც სწერია. და მან (შამხალის ძმამ, ი. ც.) თავისიანებს უთხრა: ეს მართალია, რომ ძველად ასე იყო და (შემდეგ ღვინო) მაჰმადმა დასწყევლა. კითხვა: ღორი უწმინდურია, თუ წმინდაა? პასუხი: ძველი კანონით უწმინდური იყო. ახლა. ახალი აღქმით, ჩვენთვის წმინდაა. მან (შამხალის ძმამ) დაიწყო თავისიანებთან საუბარი: ესენი (ქრისტიანები) ასე ამბობენ, რომ, როცა ქრისტე ჯვარს აცვეს და მას დასცინოდნენ, ჯობით ღორის ხორცი ტუჩებთან მიუტანეს, და ამიტომ მათთვის (ქრისტიანებისათვის) წმინდათ იქცა (ღორის ხორცი). შემდეგ (შამხალის ძმამ) ჰკითხა თარჯიმანს ჩემზე: ამას ცოლი ჰყავს თუ არაო. თარჯიმანმა უპასუხა: არა-ო. მან მკითხა: როგორ ცხოვრობთ თქვენ უცოლოდო? კარგი არის განა ეს? არსენმა უპასუხა: როცა შენ ცოლი გინდა შეირთო უბიწო ქალიშვილს ირჩევ, რომელსაც თავისი ქალწულობა არ დაურღვევია. თუ მეძავს? მან უპასუხა: უბიწო ქალწულს. არსენმა უპასუხა: შენ უბიწო გიყვარს. ღმერთსაც ასევე უბიწო სული უყვარს, რომელიც ხორციელია. მაგრამ მრუშობისაგან დაიცვა თავი. ასეთები ბევრი იყო ძველ კანონში და ბერები ახლაც ამ წესს იცავენ. ძველ წმინდანთაგან მამებმა უქორწინო (უცოლო) ცხოვრება მიიღეს, როგორც ილია წინასწარმეტყველმა და სხვებმა“.

პირთა საძიებელი

აბას I შაჰი 14, 16, 49, 52
 აბრაამ 7), 81
 ათენეი ნავერატელი (სოფისტი) 46
 ალექსანდრე II კანეთის მეფე 49, 50, 51
 ალექსანდრე III იმერეთის მეფე 35, 40
 ალექსანდრე მაკედონელი 13, 15
 ალექსი პეტრე I-ძე 59
 ამილახვარი 56
 ამფილოქე კონსტანტინოპოლელი არქი-
 მანდრიტი 25
 ანკუდინოვი ტიმოშკა (თვითმარტყვია) 23,
 24
 არაგვის ერისთავი 56
 არისტოტელე 46
 ასტრახანელი ვოევოდები 31, 32, 33

ბ

ბაგრატ კახელი ბატონიშვილი 59
 ბელოკუროვი სერგი 20—24, 46, 47, 51
 ბერძენიშვილი ნიკ. აკად. 56

გ

გაგარა ვასილ იაკობის-ძე 5—10, 12, 14,
 15, 20, 26
 გვრიტიშვილი დავით პროფ. 57
 გარანკა (გაგარას მსახური) 5, 10, 12
 გერასიმე, ალექსანდრიის პატრიარქი 6
 გიორგაძე ბექან მეცნ. მუშაკი 5, 6
 გიორგი ალექსანდრე II კანთა მეფის-ძე

გიორგი წმ. 63, 66, 72
 გოგი და შაგოგი 11, 13, 15, 17
 გოდუნოვი ბორის 50, 58, 64, 73
 გრიგოლ აფხაზეთის კათალიკოსი 26, 27
 გრიგოლ სომხეთის განმანათლებელი 11,
 13
 გრიგოლ კახელი მიტროპოლიტი 31, 32,
 33

დ

დავით ბატონიშვილი თეიმურაზ I-ძე 36
 დავით ებრაელთა მეფე 51, 70, 81
 დანილოვი ივანე (მხატვარი) 38, 62, 64,
 71, 74
 დემოსთენი 46
 დიმიტრი ოტრეპიევი ცრუ მეფე 23, 59
 დიოგენ ლარეცი 46
 დიონისე ათონელი არქიმანდრიტი 45
 დიონიჯიო კარლი პიაჩენცელი 54
 დოლოგოვი ს. 7

ე

ევგები წმ. 63, 72
 ევრიპიდე 47
 ეკატერინე შთავარმოწამე 22
 ელენე დედოფალი ბიზანტიისა 26
 ელისე თბილელი ეპისკოპოსი 30, 41, 58,
 59, 62, 63, 71, 72, 74
 ერეკლე ბატონიშვილი 30, 31, 35—39,
 73
 ერეკლე ბატონიშვილის დედა 31, 33
 ერეშია რუსი (ტყვე) 6
 ერისთავი არაგვის 56

ერისთავი ქსნის 36
ესტატე წმ. 63, 72
ესქილე 46

3

ფოეოდები ასტრახანისა 31, 32, 33
ვოლკონსკი რუსეთის ელჩი კახეთში 21,
22

4

ზებულე კახეთის არქივიპისკოპოსი 22

5

თამაზ ქართველი 32
თაყაიშვილი ექვთიმე 26, 27
თევდორე ივანეს-ძე რუსეთის მეფე 63,
72
თეიმურაზ I 21, 22, 30, 31, 35—37,
40—43, 47, 48, 51—54, 62, 64, 66,
67, 70, 71, 73, 76, 77
თეოლობტე კონსტანტინობოლელი პატ-
რიარქი 48
თეოდანე იერუსალიმის პატრიარქი 6,
48
თომა მოციქული 63, 72
თუქიდიდე (ბერძენი ისტორიკოსი) 46

6

იველვეი ალექსი 9, 35, 17
ივანე „ნათლისმცემელი“ 62, 72
ივანე რუსი მხატვარი დანილოვი 38, 62,
64, 71, 74
ილია „წინასწარმეტყველი“ 70, 81
იოანე IV ვასილის-ძე „პრისხანე“ 25,
58, 59, 60, 63, 72
იოანე „ღვთის მეთქი“ 27
იოსებ არქიმანდრიტი იბატის სახ. მო-
ნასტრისა 21, 22, 48

7

კალისტო (იმერეთის ელჩი რუსეთში) 31,
32, 33

კატონი 47

კლიმენტი არქიმანდრიტი ათონელი 47
კლიუჩევსკი ე. (ისტორიკოსი) 45, 49
კონსტანტინე კახეთის მეფე 49—51
კორობეინიკოვი ტრიფონ (ელჩი იერუსა-
ლიმში) 25

ლ

ლაზარე ქართველი (ერეკლე ბატონიშვი-
ლის ამალის წევრი) 32, 33
ლარეცი დიოგენი 46
ლიბანიოს სოფისტი 46
ლოგინ ასისთავი (მცხეთელი) 65, 74

8

მართა ქართველი მონაზონი იერუსალი-
მელი 26, 27
მარიამ დედოფალი 30, 41, 42
მარკოზ სომეხი 67, 77
მაქსიმე კათალიკოსი 28
მაჰმად-ხან-ბეგი (როსტომის ელჩი რუ-
სეთში) 33, 36, 37, 39, 50
მაჰმადი („წინასწარმეტყველი“) 70, 81
მოროზოვი ვასილ (ბოიარი) 32
მუცალ მთავარი 67, 68, 78
მიხეილ თევდორეს-ძე (იხ; რომანოვი)

9

ნეოფიტე ანტიოქიის პატრიარქი 48
ნიკონი რუსეთის პატრიარქი 22, 44—
—48

ო

ორიბაზ მკურნალი 46
ოსკა სომეხი (ასტრახანელი ვაჟარი) 67,
78

პ

პაისი იერუსალიმის პატრიარქი 22—25,
პაპუნა (თეიმურაზ I შიკრიკი რუსეთ-
ში) 36

პეტრე I 59, 60

„პოტაპკა კონსტანტინოვ“ რუსეთში
მცხოვრები ქართველი 31, 32, 33, 39
პოლიევქტოვი მ. ა. (პროფესორი) 9, 22,
33, 34

რ

რომანოვი ალექსი (რუსეთის მეფე) 22,
23, 44, 46, 58, 59, 63, 64, 71—73
რომანოვი მიხეილ (რუსეთის მეფე) 6,
14, 15, 48, 63, 72
როსტომ მეფე 30—44, 49, 51, 54, 58,
61—64, 66—68, 70—73, 76, 77, 79

ს

სეიმონ ოსტატი 28
სიბილა 47
სიმონ რუსი (ტყვე დაღესტანში) 69, 80
სიმონ მეფის შვილი 11
სოლომონ ებრაელთა მეფე 70, 81
სოფოკლე 46
სუხანოვი ანტონ (ერისკაცობის სახელი
არსენისა) 20
სუხანოვი არსენი 20—26, 30, 38—41,
43, 44, 46—49, 51, 54, 56, 58, 59,
61—65, 67—72, 75—78, 80

ტ

ტატიშჩევი (რუსეთის ელჩი კახეთში)
50
ტოლოჩანოვი ნიკიფორე 8, 9, 35, 36, 37

გომგრავიულ და ზომთა სახელუ-

ბის სპიხებელი

ა

ათონი 21, 44—49
ალაბი (ალუპო) 6, 29
ალექსანდრია (ქალაქი) 25
არარატის მთა 11, 13, 15, 17
არზრუმი (ირზრუმში) 6, 13, 15, 17
არტაანი 6, 11, 13, 15, 17
ასტრახანი 8, 14, 16, 33, 34, 36, 39, 64,
67, 68, 73, 78, 79
ახალციხე 40

ფ

ფილარიდი ტირანი 46
ფილარეტი რუსეთის პატრიარქი 44

ქ

ქსნის ერისთავი 56

ყ

ყაუხჩიშვილი სიმონ პროფ. 47

შ

შამხალი ბატონი 20, 67—69, 77—80
შემახიის ხანი 30, 77, 79
შემახიის სახანოს მდივანი 40
შუსიკი ვასილ (რუსეთის მეფე) 23, 50
შუსიკი ივანე 23

ჩ

ჩმელნიცკი ბოვდანი 23, 24

წ

წერეთელი აკაკი (პოეტი) 51, 53

კ

კეზიოღე 46, 47

ღ

ღაგრატის ტაძარი (ქუთაისში) 8
ღაშიაჩუკების ქვეყანა (იმერეთი) 9, 15,
17, 77
ღესარაბია 23
ღეთლემის მონასტერი (ეგრუსალიმში)
28
ღუინაყსი 80

ჰ

პალესტინის ადგილები 14, 15, 16
პლესენი ქალაქი რუსეთში 5, 14 15
პოლონეთი 6, 23, 69, 80

რ

როვიან (იხ. ერევანი) 11, 15

ს

საბერძნეთი 44, 55
სამარია 6
სამეგრელო 55
სამცხე-საათაბაგო 57, 61
სებასტია 6, 11, 13, 15, 17
სეტიცხოველი 8, 61, 74
სინას მთა 6, 25, 26
სიონი 28
სპარსეთი 5, 6, 10, 12, 14, 16
სპიცინო (სოფელი რუსეთში) 20
სტამბოლი 28
სტოროხან (იხ. ასტრახანი)

ტ

ტერგოვიშჩე (ქალაქი) 24
ტულის გუბერნია 20

უ

უკრაინა 24

ქ

ქაირო 25, 26
ქართლი 29, 37, 39, 55, 58, 76

ქართლ-კახეთის სამეფო 30, 42, 43, 54, 61

ყ

ყაზანი 5, 8, 14—16, 59
ყანდაარი 69, 79
ყანჩაეთი 56, 57, 60
ყარსი 6, 11, 13
ყუმუხები 39, 41, 63, 64, 72

შ

შავი ზღვა 29
შაფრანი (ქალაქი) 69, 80
შემახა 8, 21, 29, 30, 34, 39, 40, 41, 44, 62—67, 69, 70, 71, 76, 77, 80
შოხონკა მდ. 5

ჩ

ჩიგირინო (უკრაინის ქალაქი) 24

ც

ცარგრადი (კონსტანტინოპოლი) 10, 12, 21, 69

ძ

ძაგეში (კახეთის ქალაქი) 50

ბ

ბიოსი (კუნძული) 25

Ясе Захариевич Цинцадзе

Сведения Василия Гагары и Арсения Суханова
о Грузии XVII в.

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ი. ყუყუნაძე

გამომცემლობის რედაქტორი ნ. კონდოატენკო
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ხ. ავალიანი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 27.3.1965; ქალაქის ზონა 60×92¹/₁₆;
ნაბეჭდი თაბახი 5.50; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 4.64;
უფ 02058; ტირაჟი 1500; შეკვეთა 1209
ფასი 33 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძერჟინსკის ქ. № 8
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Дзержинского № 8

Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Г. Табидзе № 3/5
გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5

ფანი 33 კამ.